

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ’NİN
İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ VE ŞEREFÜ’L-AKİDE ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

Ekrem GEDİKLİ

Sivas

Ekim 2019

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Başkanlığı

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ’NİN
İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ VE ŞEREFÜ’L-AKİDE ADLI ESERİ

Yüksek Lisans Tezi

Ekrem GEDİKLİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet BAKTİR

Sivas
Ekim 2019

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tezin Başlığı : Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin İtikadi Görüşleri ve Şerefü'l-Akîde Adlı Eseri
Savunma Tarihi : 04.09.2019
Danışmanı : Prof. Dr. Mehmet BAKTIR

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Mehmet BAKTIR

Üye : Prof. Dr. Metin BOZKUŞ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Halil ÖZTÜRK

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Ekrem GEDİKLİ tarafından hazırlanan MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMAN SÂDEDDİN EFENDİ'NİN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ VE ŞEREFÜ'L-AKİDE ADLI ESERİ başlıklı tez, kabul edilmiştir. .../.../.....

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

1. Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
2. Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
3. Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
4. Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

İmza

Ekrem GEDİKLİ

ÖNSÖZ

Araştırmamızda XII. (XVIII.) yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin hayatı, eserleri, itikadî görüşleri ve *Şerefü'l-akāde* adlı eseri konu edilmiştir.

1131/1719 tarihinde İstanbul'da doğan Müstakimzâde, kısa süreli Bursa yaşantısı dışında İstanbul'dan ayrılmamıştır. Başta babası müderris el-Hâc Mehmed Emin Efendi olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Hayatı boyunca ilim öğrenmekten ve eser yazmaktan asla geri durmamıştır. Ömrünün sonuna kadar ilmî çalışmalarına devam eden Müstakimzâde, 1202/1788'de vefat etmiştir.

Giriş bölümünde araştırmamızın konusuna ve önemine değinilmiştir. Araştırmamızın hazırlanma amacı ve kullanılan yöntemlerden bahsedilmiştir. Ayrıca giriş bölümünde araştırmanın kaynaklarından bazılarına yer verilmiştir.

Birinci bölümde Müstakimzâde'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bilgiler verilmiştir. Müstakimzâde'nin daha iyi anlaşılabilmesi için XII. (XVIII.) yüzyıl ve öncesinde yaşanan bazı önemli olaylardan bahsedilmiştir. "Osmanlı'da Din Anlayışı"nın seyrine dair ana hatlarıyla bilgiler verilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Müstakimzâde'nin istifade ettiği hocaları ve eserleri hakkında da bu bölümde bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde Ebû Hanîfe'nin *Fıkhü'l-ekber* adlı meşhur eserine Müstakimzâde'nin hazırladığı *Şerefü'l-akāde* ismini verdiği şerh hakkında bilgi verilmiştir. Müstakimzâde *Şerefü'l-akāde*'yi *Fıkh-ı Ekber Tercemesi* olarak adlandırmış olsa da bu çalışma klasik manada bir şerhtir. Eserin müellife nisbeti, eserin içeriği, nüshaları ve eserde yer alan kaynaklar hakkındaki bilgiler bu bölümde verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Müstakimzâde'nin itikadî görüşlerine yer verilmiştir. Kelâm ilmine bakışı, Allah'ın varlığı, Allah'ın sıfatları, peygamberler, kaza-kader konuları bu bölümde ele alınmıştır. Amel-iman ilişkisi, imamet konusundaki görüşleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Müstakimzâde'nin fikhî fetvaları ve tasavvufî görüşleri de kelâm ilmiyle ilişkilendirilerek ele alınmıştır. *Şerefü'l-akāde*'nin (*Fıkh-ı Ekber Tercemesi*) günümüz Türkçesi ile hazırladığım hali de çalışmanın sonunda verilmiştir.

Yüzden fazla eseri olan bir âlimin itikadî görüşlerini tam manası ile bir araya getirmek mümkün gözükmemektedir. Ancak imkânlar dâhilinde erişimi sağlanan eserlerinden Müstakimzâde'nin itikadî görüşleri verilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise Müstakimzâde'nin görüşlerinin tezahüründeki önemli etmenlere değinilmiştir. Görüşleri hakkında yaptığım değerlendirmeler de eserleri ve görüşleri hakkında daha iyi bağ kurulmasını sağlayacaktır. Ayrıca Müstakimzâde ile ilgili yapılacak çalışmalar noktasında tavsiyelere de yer verilmiştir.

Bu çalışmamın ortaya çıkmasında başta tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet BAKTIR'a, tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Metin BOZKUŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Halil ÖZTÜRK'e teşekkür ederim. Ayrıca Dr. Öğr. Üy. Abdullah Demir'e, Dr. Öğr. Üy. AHMET ÇELİK'e, kendilerinden istifade ettiğim hocalarıma ve aileme teşekkür ederim.

04.09.2019

Ekrem GEDİKLİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1
METODOLOJİK ÇERÇEVE	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi.....	1
3. Araştırmanın Kaynakları	2
BİRİNCİ BÖLÜM	4
MÜSTAKİMZÂDE’NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ	4
1. Müstakimzâde’nin Sosyokültürel Çevresi.....	4
1.1. XII. (XVIII.) Yüzyıla Genel Bakış.....	4
1.1.2. Osmanlı’da Din Anlayışı.....	5
1.3. Hayatı	12
1.4. İlmî Kişiliği:	14
1.5. Hocaları:	14
1.6. Eserleri:.....	14
İKİNCİ BÖLÜM	30
ŞEREFÜ’L-AKİDE ADLI ESERİ	30
1.1. Eserin Müellife Nisbeti.....	30
1.2. İçeriği.....	31
1.3. Matbu ve Yazma Nüshaları	32
1.4. Kaynakları	32
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	34
MÜSTAKİMZÂDE’NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ	34
1.1. Kelâm İlmîne Bakışı.....	34
1.2. Mârifetullah	37
1.3. Allah’ın Sıfatları	40
1.4. Nübüvvetle İlgili Konular.....	44
1.5. Sem’iyyât Konuları	49
1.6. İmanla İlgili Konular	52
1.6.1. İnsan Fiilleri ve Kaza-Kader:	53
1.6.2. Amel-İman İlişkisi.....	56
1.7. İmâmet.....	58
1.8. Diğer Fikhî-Kelâmî Konular	59
1.9. Tasavvufî Görüşleri:	61

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	66
FIKHU'L-EKBER TERCEMESİ	66
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	107
EKLER	115
Ek 1. Müstakimzâde'nin İstanbul Fatih'teki Piri Mehmet Paşa Cami Kabristanı'ndaki Kabri.....	115
Ek.2. Şerefü'l-akīde'nin matbu nüsha kapağı	116
ÖZ GEÇMİŞ	117

KISALTMALAR

- Ar.** Arapça
b. bin, ibn
bk. bakınız
bl. bölüm
bs. basım, baskı, tab^c
der. derleyen, derleme
(DİA) Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB Diyanet İşleri Başkanlığı
ed. editör
Ens. Enstitü
EÜ Erciyes Üniversitesi
Far. Farsça
h. Hicrî
hak. hakkında
haz. hazırlayan
Hz. Hazreti
İFAV İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM İslâm Araştırmaları Merkezi
Ktp. Kütüphane, Kütüphanesi
m. Milâdî
M.Ü. Marmara Üniversitesi
nşr. neşreden (tahkik eden)
Osm. Osmanlıca
ö. ölümü, ölüm tarihi
sy. sayı
trc. tercüme, tercüme eden
TDV. Türkiye Diyanet Vakfı
TTK. Türk Tarih Kurumu
vb. ve benzeri
vr. varak
vs. vesaire

ÖZET

GEDİKLİ, Ekrem, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin İtikadî Görüşleri ve *Şerefü'l-akāde* Adlı Eseri, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2019.

Müstakimzâde; XII. (XVIII.) yüzyıl Osmanlı Dönemi âlimlerinden olup, ilmî sahada çok yönlü bir şahsiyettir. Dinî, edebî ve sanatsal alanlarda çok sayıda eseri vardır. Eserlerinden Hanefî-Mâtürîdî bir çizgide olduğu anlaşılan Müstakimzâde'nin tasavvufî yönü de vardır. Nakşibendîlik Tarikati'nin Müceddidîlik kolunun önemli isimlerindedir. Nakşibendîliğin Anadolu'da yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Müstakimzâde'nin biyografi alanında yaptığı çalışmalar en önemli eserleri arasında yer alır. Tanınmış isimler ve Osmanlı şeyhülislamlarını ele aldığı biyografik eserleri günümüz araştırmacılarının da istifade ettiği başvuru kaynaklarındandır. Kendisi de bir hattat olan Müstakimzâde'nin hattatların biyografisi üzerine hazırladığı eseri de bu alanda gerçek bir başucu kaynağıdır.

Müstakimzâde, Osmanlı Devleti'nin neredeyse her alanda güçlü olduğu “Yükselme Dönemi”nden çıkıp “Gerileme Dönemi”nin sürdüğü bir zamanda yaşamıştır. Eserlerinde yaşadığı dönemin tartışma konularının hatta X. (XVI.) yüzyıl tartışma konularının izlerine rastlanmaktadır. Saray, tekke ve medresenin toplum üzerinde oldukça etkili olduğu bu dönemde Müstakimzâde, tasavvufî kimliği nedeniyle “tekke”den yana bir duruş sergilemiştir. Özellikle Kadızâdeliler-Sivâsîler çekişmesine dair tartışma konularının eserlerine yansıdığı görülmüştür.

İstanbul'da doğup, büyüyen ve burada yetişen Müstakimzâde 1788'de vefat etmiştir. Ardında yüzden fazla eser bırakmıştır. Bu eserleri arasında Hanefî mezhebinin kurucu imamı Ebû Hanîfe'nin en önemli eserlerinden biri olan *el-Fıkhü'l-ekber*'in şerhi de yer almaktadır. Müstakimzâde'nin *Şerefü'l-akāde* adını verdiği *el-Fıkhü'l-ekber* şerhi bu çalışmamızın ana konusudur. Çalışmamızda ayrıca Müstakimzâde'nin hayatı, eserleri ve kelâmî görüşleri hakkında da bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Müstakimzâde'nin hayatı ve ilmî kişiliği; ikinci bölümde *Şerefü'l-akāde* adlı eseri ve üçüncü bölümde ise itikadi görüşlerine yer verilmiştir.

Çalışmada Müstakimzâde'nin yaşadığı dönem olan XII. (XVIII.) yüzyıl sosyokültürel özelliklerine de yer verilmiştir. Müstakimzâde'nin kelâmî görüşlerinin

tespit edilmesinde ulaşılabilen bazı eserlerinden yararlanılmıştır. Başta *şerefü'l-akīde* olmak üzere *Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye*, *Ahidnâme*, *İrade-i Cüz'ıyye Risalesi*, *şerh-i Dîvân-ı Ali*, *Tefsîru sûreti'l-Fâtihâ* adlı eserler tetkik edilmiştir. Ayrıca Müstakimzâde'nin eserleriyle ilgili yapılmış tez çalışmalarından, akademisyenlerce hazırlanan makalelerden ve Müstakimzâde'nin diğer bazı eserlerinden de istifade edilmiştir.

Sonuç kısmında ise Müstakimzâde'nin elde ettiğimiz kelâmî görüşlerine dair açıklamalara yer verilmiştir. Yapılan değerlendirmeye Müstakimzâde'nin Hanefi-Mâtürîdî bir yaklaşımla tasavvufu harmanlanması neticesinde oluşturduğu zengin mirasın daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Müstakimzâde, şerefü'l-akīde, Fıkhü'l-ekber Tercümesi, Hanefilik, Mâtürîdilik, Müceddidiyye, Kelâm, Nakşibendiyye, Osmanlı Âlimleri

Ekrem GEDİKLİ

4 Eylül 2019 Sivas

ABSTRACT

GEDİKLİ, Ekrem, Theological Opinions of the Honorary Author of *Sharaf al-'Aqīda* Mustaqimzadeh Sulayman Sad'al-dīn Efendi, Master Thesis, Cumhuriyet University Institute of Social Sciences, Sivas, 2019.

Mustaqim-zadah, is a scholar of the XII. (XVIII.) century Ottoman period and he is also a versatile personality in the scientific field. He has published in many religious, literary and artistic fields. Mustaqimzadeh, whose works are understood to be in a Hanafi-Maturid style, also has a Sufi aspect. He is an important figure in the Mujahideen branch of the Naqshbandi order. He was very effective in the spread of Naqshbandi in Anatolia. Mustaqimzadeh's works on biography are among the most important works of him. Biographical works of famous names and Ottoman sheikhsislams are among the reference sources that today's researchers have benefited from. His work which he prepared on the biography of calligraphers by Mustaqimzadeh, himself a calligrapher, is a real bedside source in this field.

In the meantime, he emerged when the Ottoman Empire was strong in almost every field, emerged from the "Ascension Period" and entered the "Decline Period". In his works, traces of the debates of the period he lived, and even the debates of the X. (XVI.) Century are encountered. In this period when palace, dervish lodge and madrasah were highly influential on society, Mustaqimzadeh took a stand for "dervish lodge" because of his sufi identity. It is seen that the discussions about the Kadızâdeliler-Sivâsîler contention are reflected.

Born and raised in Istanbul, Mustaqimzadeh, who grew up there, passed away in 1788. He left behind more than a hundred works. Among these works, is the commentary of *al-Fikhu'l-akbar* that is one of the most important works of Abu Hanifah, the founding imam of the Hanafi school. The commentary of *al-Fikhu'l-akbar* which Mustaqim-zadah named *Sharaf al-'Aqīda* is the main subject of this study. In this study, information was also given about Mustaqimzadeh 's life, works and theological opinions. In the first part, the life and scientific personality of Mustaqimzadeh; in the second part, his work *Sharaf al-'Aqīda* and in the third part the views of creed are given.

In the study, XII. (XVIII.) Century, in which Mustaqimzadeh lived, social and cultural characteristics are also included. Some of the works of Mustaqimzadeh, which can be reached in determining the theological views, were used. The works named *Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye*, *Ahidnâme*, *Îrade-i Cüz'îyye Risalesi*, *Şerh-i Dîvân-ı Ali*, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtihâ*, especially *Sharaf al-'Aqîda*, were examined. In addition, the thesis studies about Müstakimzâde's works, articles prepared by academicians and some other works of Mustaqimzadeh were also utilized.

In the final part, explanations about the theological views we have obtained are provided by Mustaqimzadeh. With this evaluation, it is aimed to better understand the rich heritage of Mustaqimzadeh created as a result of blending Sufism with a Hanafi-Maturid approach.

Key Words:

Mustaqimzadeh, Sharaf al-'Aqîda, Fıkhü'l-akbar Translation, Hanafi, Maturidiyya, Mujaddidiyya, Kalam, Naqshbandiyya, Ottoman Scholars.

GİRİŞ

METODOLOJİK ÇERÇEVE

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Osmanlı Dönemi âlimleri arasında en fazla eseri olan isimlerden biri Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'dir (ö. 1202/1788). Müstakimzâde, dini ilimlerin neredeyse tümüne dair eser vermiştir. Müstakimzâde hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde ise onun özellikle tasavvuf ve biyografi alanlarındaki eserlerine ağırlık verildiği görülmektedir. Ancak kelâm alanında yapılan çalışmalar az sayıdadır. Müstakimzâde'nin kelâm alanındaki eserlerinin tetkik edilmesi gerektiğinden çalışma konumuzu belirledik.

Araştırma konumuzun çerçevesi, Müstakimzâde'nin *Şerefü'l-akāde* bağlamında kelâmî görüşleridir. Yaşadığı dönemdeki olaylar, ilmi tartışmalar ve tekke-medrese ilişkilerinin bu görüşlerinin şekillenmesindeki etkileri de ele alınacaktır. Müstakimzâde'nin ilmi kişiliği, hocaları, eserleri araştırma konumuz kapsamında araştırılacaktır. *Şerefü'l-akāde*'nin içeriği, matbu ve yazma nüshaları, eserde müellifin başvuru kaynaklarına dair bilgilere yer verilecektir. Müstakimzâde'nin *Şerefü'l-akāde* adını verdiği ve *Fıkh-ı Ekber Tercemesi* olarak basılan eseri mihverinde itikadî görüşleri hakkında bilgi verilecektir. Müstakimzâde'nin kelâm ilmine bakışı, marifetullah, Allah'ın sıfatları, nübüvvetle ilgili konular, sem'iyyat ile ilgili konular, imanla ilgili konular ve imamet gibi itikadi konulardaki görüşleri araştırmamızın konularından olacaktır.

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

İslam dünyasında radikal akımların etkili olduğu son dönemlerde Müslümanların Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Mâtürîdî'yi (ö. 333/944) yeniden anlamaya muhtaç olduğu kanaatindeyim. Yine son dönemlerde Kuran-Sünnet çizgisinden uzak tasavvufî oluşumların da hurafelerden, batıl düşüncelerden arınması gerekmektedir. Bu noktada Hanefi-Mâtürîdî anlayışa sahip bir şeyh olan Müstakimzâde'nin fikirlerinden istifade etmek faydalı olacaktır. Ülkemizde Nakşibendîlik tarikatına müntesip Müslümanların oldukça fazla olduğu dikkate alındığında yine Müstakimzâde'nin eserleri yol gösterici olmalıdır.

Osmanlı'dan günümüze Anadolu insanının ekseriyetinin itikatta Mâtürîdiyye mezhebi benimsediği, amelî mezhep olarak da Hanefî mezhebi'ni takip ettiği bilinmektedir. Ancak İmam Mâtürîdî'nin ve Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri Hanefî-Mâtürîdî Müslümanlarca maalesef yeterince bilinmemektedir. İmam Mâtürîdî ve Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşlerin mutlaka tetkik edilmesi ve kaynaklarına inilerek tahkik edilmesi gerekir. Böylesi önder şahsiyetlerin eserleri ile bu eserlere yapılan şerhlerin muvâfakat edip etmediği değerlendirilmelidir.

Araştırmamızın amaçlarından biri de Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *Fıkhü'l-ekber* adlı esere Müstakimzâde'nin hazırladığı şerh olan *Şerefü'l-akîde*'nin *Fıkhü'l-ekber* ile ne kadar mutabık olduğu incelenecektir. Literatür taramasında öncelik yazma eserler ve matbu eserlere verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca tez çalışması kapsamında birincil kaynaklara ilaveten kitap, dergi, makale ve tezlere de başvurulmuştur. Önceki araştırmalar gözden geçirilerek hangi bulgulara ulaşıldığı tespit edilmiştir. Müstakimzâde'nin eserlerinden özellikle tasavvuf alanına dair çalışmalardan istifade edilmiştir.

Müstakimzâde'nin kelâmî görüşlerinin tespit edilebilmesi için öncelikle yaşadığı dönem hakkında araştırma yapılmıştır. Hayatı ve ilmi kişiliğine dair bilgiler için Müstakimzâde'nin kendi eserleri esas alınmıştır. Ancak ünlü şahsiyetlerin biyografilerinin yer aldığı kaynak kitaplara da başvurulmuştur. Literatür taraması ve veri analizinin yanı sıra değerlendirmeler yapılmıştır.

3. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmada öncelikle Müstakimzâde'ye nisbet edilen eserlere müracaat edilmiştir. Analiz yapmak için Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebzat*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *er-Risâle* ve *el-Vasıyye* isimli eserlerine başvuruldu. Müstakimzâde'nin yaşadığı dönem olan XII. (XVIII.) yüzyıl sosyokültürel hayatı hakkında bilgi sahibi olabilmek için muteber tarih kaynaklarından istifade edildi. Nâima'nın (ö. 1128/1716) *Târih-i Naîmâ*, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Mizânü'l-hak fi ihtiyâri'l-ehak*, Mehmed Süreyyâ'nın (ö. 1909) *Sicill-i Osmânî*, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1098/1687) *el-Usûlü'l-münife/İşârâtü'l-merâm*, Hüseyin Vassâf'ın (1872-1929) *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr*, Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitâbü't-*

Tevhit ve Türkiye Diyanet Vakfı'nca hazırlatılan *İslam Ansiklopedisi* de yararlanılan kaynaklar arasında yer almıştır.

Yazar ismi, eser adı ve kavramların yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin kullanımı dikkate alınmıştır. Tezin şekilsel düzenlenmesi ve kaynak gösterme stilinde ise “İsnad Atıf Sistemi”nin yazım kılavuzuna uyulmuştur. Âyet meallerinin verilmesinde Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları'nca hazırlatılan *Kur'an-ı Kerim Meâli* ve *Kur'an Yolu Meâli*'nden faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSTAKİMZÂDE’NİN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

1. Müstakimzâde’nin Sosyokültürel Çevresi

1.1. XII. (XVIII.) Yüzyıla Genel Bakış

XII. (XVIII.) yüzyılda yaşayan Müstakimzâde’yi daha iyi anlayabilmek için XII. (XVIII.) yüzyılda yaşanan olaylara bakmak ve Osmanlı Tarihi’nin bu dönemi hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. XII. (XVIII.) yüzyılda Osmanlı Devleti “Gerileme Dönemi”ni yaşamaktadır. Her ne kadar devletin sınırları üç kıtada geniş bir coğrafyaya yayılmış olsa da XI. (XVII.) yüzyıldan itibaren neredeyse her alanda gerileme yaşanmaktadır. Hızla kendini yenileyen Avrupa karşısında güç kaybeden Osmanlı, artık Avrupa’nın gerisinde kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu için, XII. (XVIII.) yüzyıla gelinceye kadar diğer devletlere göre en adil, en medeni ve en iyi yönetime sahip devlet olduğu söylenebilir. Ancak bu özelliklerini zamanla kaybetmiştir. Ayrıca kuruluş ve yükselme devirlerindeki sağlıklı ve düzenli yaşantısından da söz edilemez. XII. (XVIII.) yüzyılın ikinci yarısında ve XIII. (XIX.) yüzyıllarda ortaya çıkan milliyetçilik, sosyalizm gibi akımlar Osmanlı İmparatorluğu için tehlike arz etmekteydi. XII. (XVIII.) yüzyılda Avrupa devletlerine verilen ticari imtiyazlar, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ham maddelerin ucuz bir şekilde Avrupa’ya gitmesine sebep oldu. Bu ise Osmanlı’yı Avrupalıların bir sömürgesi haline getirdi. Kurumlardaki bozulmalar neticesinde; ilim adamları cahil, askeri yönetimin önemli bir bölümünü teşkil eden yeniçeri sistemi bozuk, tımar-zeamet düzeninde ise bozulmalar başlamıştır. Yeteneksiz görevliler halkı soymakta; yolsuzluklar ve rüşvet ise yaygınlaşmaya başlamıştır. Fetihler artık durmuş, Osmanlı İmparatorluğu’nun medeni, hukuki ve teknik alanlardaki üstünlüğü Avrupa’ya geçmiştir. Halk uzun süren savaşlardan artık iyice yorulmuş haldedir. ¹

XII. (XVIII.) yüzyılda Batı, skolastik düşünceden sıyrılarak aklın ve bilimin doğrultusunda büyük bir değişim yaşamıştır. XI. (XVII.) yüzyılda “Akıl Çağı”nı yaşayan Avrupa, XII. (XVIII.) yüzyılda ise “Aydınlanma Çağı”nı yaşamıştır. Sanayi

¹ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 5-10.

Devrimi'yle de gücü ve teknolojik alanda üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu yüzyıl Batı'nın bilim, teknoloji, sanat ve sanayi alanlarındaki üstünlüğünün kabul edilmeye başladığı dönemdir. Yine XII. (XVIII.) yüzyıl için Batı'nın teknolojisinden faydalanılmaya başlanılarak Batılılaşma hareketlerinin temellerinin atıldığı yüzyıl denilebilir. Bu dönemde Batı ile siyasi ilişkiler barışçıl bir ortamda sürdürülmeye çalışılırken kültürel alanda ise Batı etkisi hissedilir hale gelmiştir.² Ancak yeniliklerin kabul görmesi epey zaman almıştır. Lale Devri'nde matbaanın kullanılması gibi kültürel hamleler, mahalli kültürün kösteklenmesi şeklinde algılanmıştır.³

Batı'nın hızına yetişemeyen Osmanlı; bilim, teknoloji, sanayi ve kültürel alanlarda geri kalmıştır. Eski eserlerin şerh ve haşiyelerini hazırlamak, onları okumak ilim ehlinin en önemli uğraşı olmuştur. Skolastik düşünceden Avrupa XII. (XVIII.) yüzyılda gittikçe uzaklaşıyor fakat Osmanlı âdeta skolastik düşünce benzeri kapalılığa itiliyordu.⁴ Belli başlı klasik eserler üzerine çalışmalar yapan âlimlerin ortaya koyduğu çalışmalar, özgün eserler olmayıp önceki çalışmalarını tekrardan öteye gitmiyordu. Fikrî hayat durgunlaşmış hatta gerilemeye girmiştir.⁵

1.1.2. Osmanlı'da Din Anlayışı

Osmanlı'da tezahür eden din anlayışı iki grupta ele alınabilir: Bunlardan biri medrese/ulema ile etkileşimli olan “devlet İslamı/resmi İslamı”dır. Diğeri ise tekke/sûfîler ile etkileşim halinde olan ve mistik nitelikteki halk İslam'ı/geleneksel İslam'dır. Osmanlı dini düşüncesinin gelişimi incelendiğinde ise dönemsel farklılıklar gözlemlenir. Kuruluş döneminde fetihlerle devletin sınırlarının genişletilmesi ve toprakların korunması amaçlanmıştır. Bu dönemde dini düşünce noktasında bir zenginlikten bahsedilemez.⁶ Ancak VII. (XIII.) yüzyıl sonları ve VIII. (XIV.) yüzyıl başlarında İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) etkisiyle yayılan vahdet-i vücûd anlayışı tasavvuf ehlinde yaygın bir şekilde kabul görmüştür. Kelâm ve fıkıh âlimleri vahdet-i

² Mustafa Cezar, “Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı”, *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, 20-21 Mart 1997), (İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998), 43-49.

³ Zekeriya Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017), 128.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 1979), 40-41.

⁵ Nadim Macit, *Tarihsel Değişimin Kelâmi Problemlere Etkisi*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1995), 60.

⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi (Makaleler-Araştırmalar)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 85, 147-154.

vücûdu benimseyenleri dalâletle suçladılar. Bu yönde eleştiri yöneltenlerin başında İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gelir.⁷ İbn Teymiyye, İbnü'l-Arabî'yi bazı konularda eleştirmiştir. Eleştirdiği konular şöyle sıralanabilir: Vahdet-i vücûd, hatm-i velâyet [son velî], ricâlü'l-gayb, Firavun'un iman ile öldüğü iddiası, putlara iman, hurûflük ve gaybdan haber verme.⁸

Osmanlı'nın kuruluş ve gelişme döneminde yaşadığı kabileden devlet olma sürecine geçişinde aşiretlerin etkisi oldukça önemlidir. Aşiret etkeni kadar tarikatlar da etkili olmuştur. Zira şeyh, derviş ve Türkmen babalarının birçoğu aşiret reisi konumundaydı. Osmanlı Beyliği'nin devletleşme sürecinde aşiret-hânedan ve tarikat üçlüsü oldukça etkili olmuştur.⁹ Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da hızlı bir şekilde güç kazanmasında özellikle kuruluş dönemlerinde dervişlerin etkisi oldukça fazladır.¹⁰ Dervişlerin imar-iskân faaliyetleri, orduya katılarak savaşmaları, uç bölgelerin güvenliğini sağlayıp sınırları muhafaza etmek ve Anadolu'nun İslamlaşmasını sağlamak gibi konularda önemli katkıları olmuştur.¹¹

Osmanlı'nın kuruluş devrinde tekke ve tarikatlar, toplum ve devlet hayatının temelini oluşturan yapılardır. Kuruluş döneminde İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Sadreddin Konevî (ö. 673/1274), Mevlânâ Celâleddin Rûmî (ö. 672/1273), Edebâli (ö. 726/1326), Emîr Sultan (ö. 833/1429 [?]), Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1430) gibi tasavvufî hayatın önderleri hem halk nezdinde hem de padişahlar nezdinde oldukça değer görmüşlerdir. Moğol istilasıyla sarsılan ve çeşitli toplumsal sorunlar yaşayan halk için tekkeler âdetâ birer sığınak olmuştur.¹²

Devletin tasavvufî oluşumlarla, tarikatlarla olan ilişkisi dönem dönem farklılık göstermiştir. İlk dönemlerde fetihler, iskân faaliyetleri ve Anadolu'nun İslamlaştırılmasında yararlanan tarikatlar, XIII. (XIX.) yüzyıla kadar sisteme adapte edilmeye çalışılmıştır. Mevcut sistemi, resmi ideolojiyi koruma ve yayma, sosyoekonomik ve sosyokültürel bazı sorunlara çözümler bulma noktasında

⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 65.

⁸ Mustafa Kara, *İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî*, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 93-121.

⁹ Zekeriya Işık, *Devlet ve Tarikat*, (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2016), 177-178.

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, (İstanbul: Hamle Yayın Dağıtım, 1942), 11.

¹¹ Fuat Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 73-89.

¹² İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989) 4-5, 11.

tarikatlardan yararlanılmıştır. XIII. (XIX.) yüzyıldan devletin yıkılışına kadar ise tarikatların tasfiye sürecine gidilmiştir.¹³

Osmanlı toplumunda tasavvuf, toplumun her katmanını doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkilemiştir. Osmanlı toplumunun neredeyse tamamını tasavvuf ilgilendirmektedir.¹⁴ Osmanlı dini düşüncesinin en önemli boyutunu da yine tasavvufî düşünce oluşturmuştur. Kuruluşundan yıkılma sürecine kadar tasavvuf, Osmanlı Devleti'nin toplumsal hayatına, siyasete ve eğitime yön vermiştir. Osmanlı tasavvuf düşüncesi ilk dönemden itibaren İbnü'l-Arabî ile özdeşleşen vahdet-i vücûd düşüncesinin etkisinde kalmıştır.

Osmanlı dini düşüncesinin seyrine dair İbn Teymiyye ve Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) etkisinden söz edilebilir. Birgivî Mehmed Efendi'de (ö. 981/1573) İbn Teymiyye düşüncesine yakınlık gözlemlenirken, Osmanlı âlimlerinin görüşlerinin ise Fahreddin er-Râzî düşüncesine paralellik arz ettiği söylenebilir.¹⁵ İmam Birgivî'nin bid'atler karşısındaki tutumu noktasında İbn Teymiyye etkisinden söz edilebilir. Ancak İmam Birgivî ile İbn Teymiyye'nin tümüyle aynı itikadî görüşlere sahip olduğu söylenemez.¹⁶

II. Bayezid (ö. 918/1512) dönemi ve sonrasında görülen Şii tehlikesi uzun yıllar Osmanlı'yı tehdit etmeye başlamıştır. Şii faaliyetlerinin zamanla devlet aleyhine eylemler haline dönüşmesi Sünni ulemâya ve Sünni tasavvufî oluşumlara Osmanlı Devleti nezdinde büyük bir itibar kazandırmıştır. Sünni kesim devlet tarafından kesintisiz desteklenmiştir.¹⁷ Özellikle Şii Safevî Devleti'ne karşı verilen mücadeleden dolayı ulemânın devlet içindeki etkinliğinin arttığı söylenebilir. Ulemânın devlet içinde etkinliğinin artma sebeplerinden biri de şeriata artık yeterince önem verilmediği

¹³ Işık, *Şeyhler ve Şahlar*, 7, 34.

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Sunuş", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005) XV.

¹⁵ Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi (Makaleler-Araştırmalar)*, 174-189.

¹⁶ Abdullah Demir, "İmam Birgivî Selefî mi yoksa Mâtürîdî mi?", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivî Sempozyumu Bildirileri (Balıkesir, 19-21 Ekim 2018)*, ed. Mehmet Bayyığıt- Mehmet Özkan-Ahmet Ali Çanakçı- Asem Hamdy Abdelghany (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 2:286-315.

¹⁷ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 37-40.

düşüncesidir. Ulemâ sadece siyasal hayatta değil zamanla il yönetiminde de etkili olmaya başlamıştır. Kadılar merkezi yönetimin en etkili temsilcileri haline gelmiştir.¹⁸

X. (XVI.) yüzyıldan itibaren Osmanlı'da etkin din anlayışını ifade edebilmek için artık “Osmanlı İslamı”, “Osmanlı Sünniliği”, “Devlet İslamı”, “Devlet Sünniliği” tabirlerini kullanmak yerinde olacaktır.¹⁹ Sünnilik İslam ile özdeş görülür. Ehl-i sünnet en önemli birleştirici unsur olarak nitelendirilir.²⁰ Benimsenen İslam anlayışı Hanefi-Mâtürîdî çizgide olup Hanefilik ve Sünnilik ideolojik bir hale gelmiştir. Hanefi mezhebi resmi mezhep olarak belirlenmiş, mahkemelerde kadıların Hanefi mezhebi'ne göre kararlar vermesi istenmiştir. Özellikle X. (XVI.) yüzyıldan itibaren devlet yönetimi bu resmi “sünnî” ideolojisini yaymak ve korumak için oldukça gayret sarf etmiştir. Bu amaçla seyfiye (idari/askeri), ilmiye/âlimler ve kalemiyenin (resmi görevliler) çalışmalarının yanı sıra sûfiyyenin (tasavvuf ehli, sûfiler) de gayreti etkili olmuştur.²¹

XI. (XVII.) yüzyıla kadar medrese-tekke uyum içinde varlığını sürdürürken, XI. (XVII.) yüzyıldan itibaren medrese-tekke tartışmaları kırıncı bir hale gelmiştir.²² Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Mizânü'l-hak* adlı eserinde yaşadığı dönemdeki bu dini ve ilmi konulardaki tartışmalara yer vermiştir. Kâtib Çelebi, Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) ve Abdülmecid Sivâsî'nin (ö. 1049/1639) başlattığı kavganın takipçileri tarafından önu alınamaz hale getirildiğinden bahseder. Tartışmanın iki tarafının da samimi olmadığı, tanınmak ve menfaat edinmek için tartıştıkları yönünde eleştirileri vardır. Kadızâdeliler'i ve Sivâsîler'i orta yolu tutmaya davet etmiştir. Tartışma konularıyla ilgili kendi görüşleriyle de sorunları çözüme kavuşturmayı amaçlamıştır. Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*'ta söz konusu bu tartışmaların önemli meselelere dayanmadığını tek tek açıklamıştır. Uzlaştırıcı bir yaklaşımla orta yolu bulmaya çalıştığı görülmektedir. Ancak Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-hak*'ta genellikle Kadızâdeliler'i haksız bulması ve Sivâsîler'e yakın bir duruş sergilediği de göz ardı

¹⁸ Metin Kunt, “XII. (XVIII.) Yüzyıl Ortasında Osmanlı Düzeni”, *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti*, ed. Sina Akşın (İstanbul: Cem Yayınevi, 1990), 3: 61-62.

¹⁹ Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar*, 107-110.

²⁰ Fatih M. Şeker, *Osmanlı İslam Tasavvuru*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015) 18,28.

²¹ Işık, *Devlet ve Tarikat*, 172,199-203.

²² Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 77.

edilmemelidir. Kâtib Çelebi bir yandan taassuba ve ham sofuluğa karşı çıkarken diğer yandan da toplumun genel kabulünün, temayülünün yok sayılmasına da karşıdır.²³

X. (XVI.) yüzyıl âlimlerinden Birgivî Mehmed Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan bozulmayı Kur'an-Sünnet çizgisinden ayrılmaya bağlamaktadır. Bid'at ve hurafelerin toplumda yaygınlaşmasına kayıtsız kalamayan Birgivî, gözlemediği aksaklıkların önüne geçmek için yazdığı eserleriyle ilmî bir mücadeleye girişmiştir. Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye* adlı eserinin girişinde Osmanlı toplumu hakkında bir durum tespiti yapar. Birgivî şeytanın âlimler ve cahil insanlar üzerindeki etkisinden bahseder. Şeytanın vesveseleriyle bu iki grubu ifrat ve tefrite sürüklediğinden bahseder. Körü körüne ibadete dalan insanları ve gaflete dalan âlimleri uyarmak amacıyla *Tarikat-i Muhammediyye*'yi hazırlar. Bu eserin ilk bölümünde Birgivî, üç hususa dikkat çeker. Kurtuluşa ermeyi Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in (a.s) sünnetine uymaya bağlamaktadır. Ayrıca bid'atlerden uzak durulması gerektiğini de özellikle belirtir. Tasavvuf ehlinin şeriata aykırı bazı uygulamaları olduğuna değinir. Onların bu uygulamalarını âlimler eleştirdiğinde ise mutasavvıfların kendilerini şöyle savunduklarını aktarır: "Bizim yaptıklarımız zâhir ilmîne aykırı fakat bâtın ilmîne uygundur. Biz fetvayı Hz. Peygamber'den (a.s) alıyoruz. Şeyhimiz aracılığıyla Allah'tan bilgi alıyoruz. Yaptıklarımızın doğruluğunu rüya yoluyla belirliyoruz. Peygamberleri görüyor olmamız, kerâmetler verilmesi bizim doğru yolda olduğumuzu gösterir." Birgivî tasavvufçuların bir kısmının şeriati hafife alan bu yöndeki sözlerine eserinde yer vererek onların dalâlette olduğunu söyler.²⁴ Birgivî'nin *Tarikat-i Muhammediyye*'de yer alan itikadî görüşlerinin, Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'nin görüşleriyle benzer olduğu görülmüştür. Hatta *Tarikat-i Muhammediyye*'de Ebû Hanîfe'nin *Fıkhü'l-ekber* adlı eserinin özeti mahiyetinde bilgiler de vardır.²⁵ Gözü yükseklerde olmadığı düşünülen Birgivî'nin oldukça kararlı ve samimi olduğu söylenebilir. Yaşadığı dönemde devlet idarecilerine ve âlimlere tavsiyelerde bulunmuş, eleştirilerini onlara yöneltmiştir. Vezîriâzam Sokullu Mehmed Paşa (ö. 987/1579) ve Ebüssuûd Efendi'ye (ö. 982/1574) hitaben tavsiye ve tenkitleri

²³ Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, trc. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabakçı Yayınları, 2008), 127-137.

²⁴ İmam Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*, trc. Celal Yıldırım (İstanbul: Demir Kitabevi yayınları, 1981), 34-53.

²⁵ İmam Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*, trc. Celal Yıldırım, 53-60.

bilinen örneklerdendir. Eserleri Osmanlı coğrafyasında yayılan Birgivî'nin fikirleri ne yazık ki XI. (XVII.) yüzyıldan itibaren Müslümanlar arasında kutuplaşmaya sebep olmuştur. Birgivî, eleştirilerini kitap ve risaleleriyle yaparken ondan etkilenerek oluşan “Kadıızâdeliler Hareketi” aktif bir tasavvuf karşıtlığı haline dönüşmüştür. XI. (XVII.) yüzyılda dinde tasfiye hareketi olarak nitelendirilebilecek “Kadıızâdeliler Hareketi”, İstanbul'da vaizlik yapan Kadıızâde Mehmed Efendi ile en etkili dönemini yaşamıştır. Kadıızâde Mehmed Efendi, coşkulu vaazlarıyla gittikçe etkisini artırıyor. IV. Murad (ö. 1049/1640) döneminde ise Ayasofya vaizliğine getirildi. Tasavvuf ehline yönelik eleştirilerinde gittikçe sertleşen Kadıızâde Mehmed Efendi, özellikle Halvetî ve Mevlevîler üzerinden yönelttiği tarikat karşıtlığını sürdürmüştür. Kadıızâdelilerin başta semâ ve devran konularında olmak üzere hakarete varan tenkitleri Halvetîler tarafından karşılıksız bırakılmamıştır. Kadıızâdelilerin tasavvufî çevrelere yönelttiği eleştirilere en etkili karşılık veren isim Halvetî şeyhi Abdülmecid Sivâsî Efendi olmuştur. 1635'te Kadıızâde Mehmed Efendi'nin, 1639'da ise Abdülmecid Sivâsî'nin vefat etmesine rağmen “Kadıızâdeliler Hareketi” etkinliğini uzun süre korumuştur. Üstüvânî Mehmed Efendi dönemi ise, Kadıızâdeliler Hareketi'nin en yıkıcı faaliyetlerinin olduğu dönemdir. Yönetimde söz sahibi olmaya başlayan Kadıızâdelilerin taraftarları, tasavvufî çevrelerle mücadelelerini tekkeleri basmaya kadar götürdü.²⁶

Kadıızâdeliler-Sivâsîler çekişmesinin konuları *Naimâ Tarihi*'nde şöyle sıralanmıştır:

- Aklî ve riyazî ilimlerle meşgul olmanın caizliği,
- Hızır'ın hayatta olup olmadığı,
- Nağmeli, güzel okuyuşun caizliği,
- Raks ve devranın caizliği,
- Hz. Peygamber'in (a.s) adı geçtiğinde tasliye²⁷ ve sahâbenin adı geçtiğinde tarziyenin²⁸ caizliği,

²⁶ Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi (Makaleler-Araştırmalar)*, 136-142, 218-232.

²⁷ “sallallâhu aleyhi ve sellem” demek

²⁸ “radiyallâhu anh” demek

- Tütün ve kahvenin haram olup olmadığı,
- Hz. Peygamber'in (a.s) anne ve babasının kâfir olup olmadığı,
- Firavun'un imanla gidip gitmediği,
- İbnü'l-Arabî hakkındaki ihtilaf,
- Yezîd'e (ö. 64/683) lanet edilip edilmeyeceği,
- Bid'atlardan uzak durma bahsi,
- Kabir ziyaretlerinin caiz olup olmadığı,
- Nafile ibadetlerin mübarek günlerde cemaatle ifa edilip edilemeyeceği,
- Toplumun ileri gelenlerinin elini, ayağını, eteğini öpmek caizliği ve selam alırken eğilip bükülmenin caizliği,
- Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker bahsi,
- Rüşvet bahsi.²⁹

X. (XVI.) yüzyılda Osmanlı şeyhülislâmı Çivizâde Mehmed Efendi (ö. 995/1587) de tasavvuf karşıtı çıkışlarıyla bilinir. Çivizâde'nin, İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî hakkında kâfir ithamında bulunmuştur.³⁰

İbn Teymiyye, Birgivî ve sonrasında Kadızâdeliler-Sivasîler tartışmalarından bahsetme nedenimiz, araştırma konumuz olan Müstakimzâde'nin eserlerinin bu isimlerle ve tartışılan bu konularla doğrudan veya dolaylı ilişkisinin olmasıdır. Müstakimzâde XII. (XVIII.) yüzyılda yaşamasına rağmen X. (XVI.) yüzyılda gündeme gelen konulardan uzak kalamamıştır. Etkisi uzun yıllar süren Kadızâdeliler-Sivasîler mücadelesinde Müstakimzâde'nin tarafı Sivasîlerden yana olmuştur. Bir Nakşibendî-Müceddidî şeyhi olan Müstakimzâde,³¹ eserlerinde Hanefî-Mâtürîdî

²⁹ Naimâ Mustafa Efendi, *Nâimâ Tarihi*, trc. Zuhuri Danışman (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969) 6:2718; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 1983), 3/356; Nâimâ, *Târih-i Nâima*, VI:219-220; Kadızâdeliler hakkında bk. Semiramîs Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2001), 24/100-102; Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001) 92.

³⁰ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 354.

³¹ Halil İbrahim Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidîlik XII. (XVIII.) Yüzyıl* (Ankara: Sûf Yayınları, 2004), 215-222.

aidiyetini vurgulamasıyla birlikte görüşlerini tasavvufi bir bakış açısıyla da ifade etmiştir.

1.2. Kimliği

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, müderris el-Hâc Mehmed Emin Efendi'nin ve Ümmü Gülsüm Hanım'ın oğludur. Müstakimzâde'nin dedesi el-Hâc Mehmed Müstakim Efendi'dir. Dedesinin babası Kastamonulu Yusuf Talib Efendi, onun babası da Şeyh Muzaffer Müstakîm'dir. Dedesi el-Hâc Mehmed Müstakim Efendi'den dolayı "Müstakimzâde" olarak bilinir. Künyesi Ebu'l-Mevâhib'tir. Kastamonu'dan gelen bir aileye mensuptur. Annesinin soyu Fatih Sultan Mehmed'e dayanmaktadır.³²

1.3. Hayatı

1131/1719 tarihinde İstanbul'da Hırka-i Şerif Mahallesi etrafında Muhaşşî Şeyhzâde'nin babası Şeyh Muslihuddin Tavil'in yaptırdığı Tahta Minare Mescidi karşısında dünyaya gelmiştir.³³ Müstakimzâde'nin hayatı önce ilim tahsil ederek ömrünün sonuna kadar da eser telif etmekle geçmiştir. İlim tahsiline müderris olan babasından aldığı eğitimle başlamıştır. İstanbul'un meşhur cami imamlarından, müderrislerden ve diğer âlimlerden devrin bilinen ilimlerini tahsil etmiştir. İslamî ilimleri öğrenmenin yanı sıra meşhur âlimlerin eserlerinin şerh ve haşiyelerine dair de eğitim almıştır. Ayrıca hat sanatı, mantık gibi ilimleri de üstatlarından öğrenmiştir. Eserlerinden anlaşıldığı üzere iyi derece Arapça ve Farsça bilmektedir.

Eğitim hayatına intisap ettiği Emîr Buhârî Tekkesi şeyhi Mehmed Emin Tokadî (ö. 1158/1745) ile devam etmiştir.³⁴ Şeyhine yedi yıl hizmet etmiş olup şeyhinden tarikat hilâfetini ve hadis icâzeti almıştır.³⁵ Müstakimzâde'nin Kâdiriyye, Şâzeliyye ve Halvetiyye tarikatlarından da icazeti vardır. Ancak aslen Nakşibendiyye tarikatının

³² Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik yayınları, 2011) XXXV-LXXVI; Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928) 1-4.

³³ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 216.

³⁴ Ahmet Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1991), 11-21.

³⁵ Ahmet Yılmaz, "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 113-115.

Müceddidiyye koluna müntesiptir.³⁶ H. Kamil Yılmaz ise Müstakimzâde'yi hem Nakşî hem de Melâmî olarak niteler.³⁷

Mürşidi Tokadî'nin vefatı ve ardından da annesinin vefatı Müstakimzâde'yi çok üzmüştür. Birkaç yıl Bursa'da yaşamıştır. Müstakimzâde, dedeleri ve babası gibi müderris olmak ister. Babasının vefatından bir süre sonra tavsiye üzerine müderrislik imtihanına girer. Seyyid Murtaza Efendi'nin (ö. 1171/1758) şeyhülislâm olduğu dönemde girdiği imtihandan sakalının seyrek olması bahanesiyle müderrislik yolu kapatıldı. Müstakimzâde'nin bu durumdan oldukça etkilendiği eserlerinde görülmektedir. Her ne kadar ömrünün son dönemlerinde Şeyhülislam Sâlihzâde Mehmed Emin Efendi (ö. 1191/1777) [Sâlih efendizâde Mehmed Emin Efendi] tarafından müderrislik rütbesi verilmesini teklif etse de Müstakimzâde kabul etmemiştir. Ömrünün sonuna kadar geçimini sağlayabilmek için eser telif ve istinsâhı yapmıştır.³⁸ Sâlihzâde Mehmed Emin Efendi, Müstakimzâde'yi geçimini sağlayabilmesi için ömrünün son döneminde Bolu'da bir kazanın arpacılar kâtibi yapmıştır. Müstakimzâde iyi bir hattat olup geçimini hattatlık yaparak da sağlamıştır.³⁹

Müstakimzâde'nin hiç evlilik yapmadığı ve çocuklarının olmadığı *Tuhfe-i Hattâtîn*'in giriş bölümünde İbnülemin Mahmud Kemal'in (1871-1957) açıklamalarından anlaşılır. Ve Müstakimzâde'den şu sözleri nakleder: “Derler ki; insanın namı, nesliyle bâkî kalır ve nesli olmayan için nam yoktur. Ben de onlara derim ki; benim neslim güzel hikmetimdir. Neslimiz yoksa güzel hikmetimizle teselli buluruz.”⁴⁰

Vefatına yakın ağır hastalıklar geçiren Müstakimzâde, uzun bir süre evinden çıkamamış fakat yazmayı bırakmamıştır. Ömrünün sonuna kadar ilimle meşgul olup ardında birçok eser bırakmıştır. 1202/1788'de vefat etmiş ve Zeyrek yakınlarındaki Soğukkuyu Camii kabristanında medfun olan mürşidi Tokadî'nin ayakucuna defnedilmiştir.

³⁶ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 7-8.

³⁷ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 146.

³⁸ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, LXIX.

³⁹ Mehmed Süreyyâ, *Sicilli Osmânî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 3: 87-88; Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı*, 256.

⁴⁰ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 18-19.

1.4. İlmî Kişiliği:

Muallim Nâci (1849-1893) *Esâmî* adlı eserinde Müstakimzâde'den bahsederken “İstanbul'da yetişmiş kalem erbabının en muktedirlerinden ve en çalışanlarından sayıldığını” ifade eder.⁴¹ Müstakimzâde'yi ilmî sahada bir alan ile sınırlandırmak mümkün değildir. Çünkü başta tasavvuf olmak üzere İslamî ilimlerden hadis, kelâm, fıkıh, akâid ve tefsir gibi alanlarında birçok eseri vardır.⁴² İslamî ilimler dışında edebiyat, mantık, biyografi, tarih ve hat sanatı alanlarında da önemli eserler yazmıştır. Diğer alanlarda eser vermiş olsa da nihayetinde Müstakimzâde bir mutasavvıftır ve bu yönü öne çıkmaktadır. Mutasavvıf olmasının yanı sıra iyi bir biyografi âlimi ve hattat olması da onun çok yönlü bir kişiliğinin olduğunu ortaya koyar. Müstakimzâde ebced hesabına uygun tarih düşürme konusunda da oldukça başarılıdır. Doğum ve ölüm tarihlerini edebî bir dille ve ebced hesabına uygun eserlerinde vermiştir.⁴³

1.5. Hocaları:

Müstakimzâde'nin ilmî kişiliğini şekillendiren en önemli hocası aynı zamanda müşşidi olan Mehmed Emin Tokadî'dir. Ancak Tokadî'den önce Müstakimzâde'nin ders aldığı birçok isim sıralanabilir. İlim tahsil etmeye babasıyla başlamıştır. Fatih Camii imamı Seyyid Yusuf, Saray Hocası, Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi, Müderris Babadağlı Süleyman, Çörekçizâde Hoca Mehmed, Yemliha Hasan Efendi ve vak'anüvis Seyyid Mehmed Hâkim efendi gibi âlimlerden dönemin bilinen ilimlerini tahsil etti. Şeyhülislam Mustafa Efendi'den, Mustafa Feyzi Efendi'den, Hafız Mehmed Efendi'den, Seyyid Mehmed Hâkim Efendi'den, Şeyh Abbas Vesîm Efendi'den, Fındıkzâde İbrahim Efendi'den, Katibzâde Mehmed Refi' Efendilerden de muhtelif dallarda eğitim almıştır.⁴⁴ Ayrıca hat sanatını da devrin hat üstadlarından öğrenmiştir.

1.6. Eserleri:

Ömrünü ilme ve eser telif etmeye adanmış bir âlim olan Müstakimzâde'nin eserlerinin sayısı bilinmemektedir. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde bir

⁴¹ Muallim Nâci, *Esâmî*, (İstanbul: Mahmutbey Matbaası, h.1308) 292.

⁴² Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, (Dimeşk: 1957) 1:791.

⁴³ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı*, 256.

⁴⁴ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Haz. Mustafa Koç, LXV-LXVII.

kısmını küçük risâleler, tercümeleler, şerhler oluşturan yüz elliye yakın eseri vardır. Eserleri altı başlıkta sınıflandırılabilir: Dini eserler, tasavvufî eserler, tarihî eserler, makaleler, edebî eserler hikmet ve felsefeye dair eserler. Bu eserler arasında tanınmış kişilerin biyografilerinin yer aldığı *Mecelletü'n-nisâb*, hattatların biyografilerinin yer aldığı *Tuhfe-i Hattâtîn*, şeyhülislamın biyografilerinin yer aldığı *Devhatü'l-meşâyih ve Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye tercümesi* adlı eserleri en bilinen eserleridir. Öncelikle günümüze kadar etkisi daha çok olan bu eserler hakkında bilgiler verilecektir. Müstakimzâde'nin kelâmî görüşlerinin yansıdığı eserler hakkında da inceleme imkânı bulduğum eserler ile ilgili bazı bilgiler verilecektir. Ardından Müstakimzâde'nin diğer eserlerinin içeriğine dair özet bilgiler verilecektir.

Eserleri hakkında edinilen bilgiler genellikle *Tuhfe-i Hattâtîn*'in girişine İbnülemin Mahmud Kemal'in ilave ettiği bilgilerden oluşmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde Müstakimzâde'den bahseden eserlerden ve hazırlanan tezlerden de faydalanılmıştır.

1.6.1. *Mecelletü'n-nisâb*:

İslam dünyasının meşhur isimleri hakkında hazırlanmış biyografik bir eserdir. Eserde yaklaşık on üç bin meşhur kişiye ait lakap, künye/kimlik bilgileri, nisbet/soyu, mahlas/takma ad ve hayatı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Dili Arapça olan *Mecelletü'n-nisâb*'ta Müstakimzâde eserinde bahsettiği kişilerin doğum tarihlerini ve ölüm tarihlerini ebced hesabına uygun ve edebî bir şekilde vermiştir. Eserde giriş bölümü, ibnü fülân bölümü, künyeler bölümü ve nisbetler bölümü vardır. Çok kapsamlı bir içeriğe sahip olan *Mecelletü'n-Nisâb*'ta on iki bin beş yüzden fazla madde vardır.⁴⁵ Kültür Bakanlığı'nca *Mecelletü'n-nisâb*'ın 2000 yılında tıpkıbasımı yapılmıştır.⁴⁶ Ahmet Yılmaz'ın *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb* 'ı adlı 1991 tarihli doktora tezi ve *Mecelletü'n-Nisâb Fihristi* adlı çalışmaları ise bu eser hakkında yapılmış en önemli kaynaklardır. Ahmet Yılmaz'ın tezi Müstakimzâde hakkında yapılmış en kapsamlı çalışmadır.⁴⁷ İman Muhammed

⁴⁵ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001) 273.

⁴⁶ Müstakimzâde, *Mecelletü'n-nisâb*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000)

⁴⁷ Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb* 'ı, 174-253; Ahmet Yılmaz, *Mecelletü'n-Nisâb Fihristi*, (Konya: Sel-Ün Vakfı Yayınları, 2000) 4-10; Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 59-61; Müstakimzâde, *Mecelletü'n-Nisâb (Tıpkıbasım)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000)

İssa ise *Mecelletü'n-nisâb* ile ilgili hazırladığı doktora tezine *Mecelletü'n-nisâb*'a dair kişi adları dizini, eser adları dizini ve yer adları dizini de ilave etmiştir.⁴⁸

1.6.2. *Devhatü'l-meşâyih*:

Osmanlı döneminde görev yapmış şeyhülislam hakkında yazılmıştır. Molla Fenari'den (ö. 834/1431) Feyzullah Efendi'ye (ö. 1175/1761) kadar atmış üç şeyhülislam hakkında bilgi verilmiştir. Esere Müstakimzâde iki zeyil/ek yapmıştır. Emrah Bilgin'in *Devhatü'l-Meşâyih ve Zeyilleri* adlı 2015 tarihli doktora çalışması bu eser hakkında önemli bir çalışma olup eserin tenkitli metnini de içerir.⁴⁹ *Devhatü'l-meşâyih*, Ahmed Rıfat Efendi'nin (ö. 1876) zeyilleri ile birlikte *Devhatü'l-Meşâyih Ma'a Zeyl* adıyla basılmıştır.⁵⁰

1.6.3. *Tuhfe-i Hattâtîn*:

Müstakimzâde bu meşhur eserinde tanınmış hattatların biyografisine yer vermiştir. Eser, İbnülemin Mahmud Kemal'in Müstakimzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında verdiği detaylı bilgiler ile 1928 yılında basılmıştır. Müstakimzâde hakkında en kapsamlı bilgi bu eserde yer almaktadır.⁵¹

Hat sanatı, Osmanlı medeniyetini tüm yönleriyle yansıtan bir sanattır. Osmanlı'da X. (XVI.) yüzyıldan itibaren giderek daha fazla rağbet gören hat sanatı, XII. (XVIII.) yüzyıla gelindiğinde ise tezhib [süsleme] sanatıyla birlikte güzel sanatlar alanında zirveye taşınmıştır.⁵² Padişahların hatt-ı hümayunlar (padişahların el yazısı bulunan ferman) yazmaları da özellikle XII. (XVIII.) yüzyılda halkın hat sanatına ilgisini artırmıştır.⁵³ Hat sanatının en güzel örneklerine XII. (XVIII.) yüzyılda rastlanır. Başta padişahlar olmak üzere âlimler ve kâtipler de hat sanatında adeta yarışır hale geldiler.⁵⁴ Oldukça ilgi gören hat sanatını ve hattatları ele alacak kişinin de çok yönlü vukûfiyeti olmalıydı. Müstakimzâde hem tüm İslâmî ilimleri kuşatan ilmî yönü hem

⁴⁸ İman Muhammed İssa, *Müstakim-zade Süleyman Sa'dü'd-din Efendi Mecelletü'n-Nisab: Kişi, eser, yer adlarının açıklamalı dizini* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995)

⁴⁹ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 58-59; Emrah Bilgin, *Devhatü'l-Meşâyih ve Zeyilleri* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015),

⁵⁰ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978)

⁵¹ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 61-62.

⁵² Veli Şirin, *Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 2002) 335.

⁵³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 6:482.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, (Ankara: İletişim Yayınları, 2000) 154.

de sanatkârlık yönüyle hat sanatı üzerine çalışma yapmaya en layık isimdir. Müstakimzâde medrese çevrelerinin boş çekişmelerinden ve idarecilerle yakın ilişkiler kurmaktan uzak durmuştur. Bu ayrıcalığı ise Müstakimzâde'nin olabildiğince tarafsız eserler ortaya koymasını sağlamıştır. Hayatı boyunca kendisini ilme adayan Müstakimzâde uzleti tercih etse de hat meclislerinden ve icazet merasimlerinden uzak kalmamıştır.⁵⁵

Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*'de kalemin, yazının ve güzel yazının önemine değinmiştir. Bu konudaki görüşlerini, âyet ve hadislerle de bağlantılı bir şekilde zenginleştirerek yer vermiştir. Eserin mukaddimesinde besmele, besmelenin harfleri ve harflerin gösterdiği manalar hakkında bilgiler vermiştir. *Tuhfe-i Hattâtîn*'de sonra yazı ile alakalı 40 hadis açıklanmaktadır. Peygamberimizin ümmilik vasfı üzerinde de durulmuştur. Eserde sülüs, nesih, celî ve nesta'lik yazan Türk, Arap ve Fars hattatlardan 2200 kişinin oldukça geniş biyografileri de bulunmaktadır.⁵⁶ *Tuhfe-i Hattâtîn*'in girişinde Müstakimzâde'nin verdiği hadis rivayetlerinin birçoğunun sahih olmadığı yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Rivayetlere ilişkin hadis âlimlerinin görüşlerine göre; bu sözlerin Hz. Peygamber'e (a.s) ait olmadığı, bir kısmının da zayıf veya mevzu olduğu belirtilmiştir.⁵⁷

1.6.4. Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye:

Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusu olarak bilinen İmâm-ı Rabbânî'nin (ö. 1034/1624) oğlu Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Muhammed Ma'sûm Sirhindî'nin (ö. 1079/1668) *Mektûbât* adlı eserinin ilk Türkçeleştirilmiş halidir. Mustafa Demirci tarafından "*Müstakimzâde'nin Mektûbât-ı Muhammed Ma'sûm Tercümesi*" adlı doktora tezi eserle ilgili yapılan önemli çalışmalardandır. Müstakimzâde'nin *Mektûbât tercümesi*'nde, tasavvufi konuların yanı sıra birçok

⁵⁵ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Haz. Mustafa Koç, 35.

⁵⁶ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, Haz. Mustafa Koç, 3-26, 303-304.

⁵⁷ Enbiya Yıldırım, *Hüsn-i Hat ve Hadis*, 1. Baskı (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 158-226.

kelâmî konuya da değinilmiştir.⁵⁸ Müceddidiyye'nin Anadolu'da yayılmasında Müstakimzâde'nin *Mektûbât tercümesi* de oldukça etkili olmuştur.⁵⁹

1.6.5. Diğer Eserleri:

Risâle-i Tâciyye: Tarikat mensuplarının kıyafet, sarık ve taçları/başlıkları ile ilgilidir.

Tuhfetü'l-merâm: Müstakimzâde, bu eserinde şeyhi Mehmed Emin Tokadı'ye sorduğu sorulara ve cevaplarına yer vermiştir. Doksan iki soru ve bu sorularından cevabından oluşur.⁶⁰

Risâle-i Melâmiyye-i Şettâriyye: Bayramiyye tarikatı'nın Melâmiyye kolu hakkında ve bu tarikatın şeyhleri hakkında bilgi verir. *Risâle-i Melâmiyye-i Bayramiye* kütüphane kayıtlarında; *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayrâmiye*, *Ahvâl-i Melâmiyye-i Şettâriyye* ve *Melâmiyye-i Şettâriyye* isimleriyle de kayıtlıdır.⁶¹ Abdürrezzak Tek'in "Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in Risale-i Melamiye-i Bayramiye Adlı Eserinin Metni ve Tahlili" adlı yüksek lisans tezi bu eserle ilgili çalışmalardandır. Eserde bazı Bayramî-Melâmî şeyhlerinin şeriata aykırı sözlerinden dolayı idam edildiğinden de bahsedilmektedir.⁶² Ancak idam edilen Melâmî şeyhleri hakkında Müstakimzâde "şehit" ifadesini kullanmıştır. Bu oldukça dikkat çekicidir. Eserle ilgili Efkan Vural'ın da yüksek lisans çalışması vardır.⁶³ Eserin yazılış amacının ise Hacı Bayrâm-ı Velî'nin (ö. 833/1430) Emîr Sikkînî'ye (Ömer Dede Sikkînî) (ö. 880/1475) hilâfet vermesi konusuna açıklık getirmek olduğu belirtilir.⁶⁴

Kitâbü'l-Menâkıb: *Ebû Hanîfe* hakkındaki menkıbelerden oluşur.

⁵⁸ Hamdi Algar, "İmâm-ı Rabbânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 194-199; Hamdi Algar, "Mektûbât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 11-12; Mustafa Demirci, *Müstakimzâde'nin Mektûbât-ı Muhammed Ma'sûm tercümesi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 11-21; Necdet Tosun, "Muhammed Ma'sûm Sirhindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), EK-2: 310-311.

⁵⁹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, 62.

⁶⁰ Uğur İncebilir, *Müstakimzâde'nin Tuhfetü'l-Merâm isimli eserinin tahkik ve tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2015).

⁶¹ Abdürrezzak Tek, *Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in Risale-i Melamiye-i Bayramiye adlı eserinin metni ve tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000), 40.

⁶² Tek, *Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in Risale-i Melamiye-i Bayramiye adlı eserinin metni ve tahlili*, 139.

⁶³ Efkan Vural, *Müstakim-zade Süleyman Sa'deddin hayatı, eserleri ve Risale-i Melamiye-i Bayramiye'si* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1998).

⁶⁴ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, 188.

Şerh-i Vird-i Settâr: Halvetiyye tarikatı şeyhlerinden Yahyâ-yı Şîrvânî'nin virdleri ve bunların şerhleriyle ilgilidir. Eserde tasavvufî konuların yanı sıra Allah'ın varlığı, Allah'ın sıfatları, Hz. Peygamber'in sıfatları gibi kelâmî konular da işlenmiştir. Vird-i Settâr Şerhi ile ilgili Yıldız Boğa, “*Müstakimzâde'nin Vird-i Settâr Adlı Eseri Ve Tahlili*” adlı yüksek lisans tezi çalışması yapmıştır.⁶⁵

Akâdetü's-sûfiyye: Besmeledeki on dokuz harf sayısınca on dokuz akâde üzerine düzenlenmiştir. Şeriat, hakikat ve tarikata dair bilgiler içerir.

Hulâsatü'l-Hediyye ile *Müstakimzâde*, Mehmed Nazmi Efendi'nin (ö. 1112/1701) *Hediyyetü'l-ihvân* adlı eserini kısaltmıştır. Eserde Kadızâdeliler-Sivâsîler çekişmesiyle ilgili olarak Kadızâdeliler'in eleştirildiği bölümler vardır. Halvetiyye tarikatının bir kolu olan Şemsiyye'nin şeyhlerine ve onların menkıbelerine dair bilgiler verir.

Âsâru adîde, kırk hadis türünde yazılmış bir hadis tercümesidir. Eserdeki hadisler başındaki, ortasındaki ve sonundaki sayılara göre düzenlenmiştir.

el-Âsârü'l-ehab li-meyli hubbi'l-Arab, Evlâd-ı Arab'a muhabbet edilmesi gerektiğiyle ilgili kırk hadis ve tercümelerinden oluşur.

Hüccetü'l-hattî'l-hasen, hat sanatıyla ilgili kırk hadis ve tercümesinden oluşur. Kalem, yazı, yazmanın önemi, güzel yazmanın önemi, kâğıt, mürekkep ile ilgili hadislerden oluşan bir kırk hadis çalışmasıdır. *Müstakimzâde*'nin eserini hazırlarken genellikle *Kütüb-i Sitte* dışındaki hadis kaynaklarından yararlandığı görülmektedir. Eserdeki rivayetlerin birçoğunun sıhhat bakımından güvenilir olmadığı ve bazılarının da kaynağının belirsiz olduğu tespit edilmiştir.⁶⁶

Şerefü'l-akâde, Ebû Hanîfe'nin *Fıkhü'l-ekber* adlı eserinin tercümesi ve şerhidir. Tezimizin ikinci bölümünde eser hakkında detaylı bilgi verilecektir.

Tahkîku's-salavât, salât-ı vüstâ/orta/ikinci namazı ve çeşitli namazlar hakkında bilgiler verir.

⁶⁵ Yıldız Boğa, *Müstakimzâde'nin Vird-i Settâr Adlı Eseri Ve Tahlili* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018).

⁶⁶ Harun Reşit Demirel, “*Müstakimzade Süleyman Saadettin Efendi'nin Hüccetü Hattî'l-Hasen isimli eserindeki hadislerin tahriri ve değerlendirilmesi*”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2003): 87-106.

es-Salavâtü 'ş-şerîfe, salavât-ı şerifenin faydaları ve faziletleri hakkındadır.

Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha, Fatihâ Sûresi'nin Türkçe tefsiridir. Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmesi maksadıyla yazılmıştır. Uğur İncebilir tarafından hazırlanan *Fâtihâ Suresi Tefsiri* adlı kitap, *Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*'nın sadeleştirilmiş metni ve çeviri yazı metninin de yer aldığı bir çalışmadır.⁶⁷ Müstakimzâde Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenmesini teşvik etmek, Arapça bilmeyen kalem ehlini teşvik etmek, ihvanına yadigâr ve dostlara hediye kılınmak üzere eseri hazırlamıştır.⁶⁸

Eûzü besmeleden başlayarak âyetlerde geçen kelimelerin sözlük anlamını, Arapça irabını sonra da âyetlerin meallerini vermiştir. Ayrıca çeşitli tefsirlerden istifade ettiği de görülmüştür. Bazı izahlarında tasavvufî açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁹ Şeytandan vesvese geldiğinde genizden bir şey çıkarırcasına aksırıp tükürmesini ve sonrasında ise üç kez “Lâ ilâhe illallah Muhammedün seyfullah” denmesi gerektiğini tavsiye eder.⁷⁰ Eserin bazı bölümlerinde “sâlik olan kimseye tembih vardır.” Şeklinde uyarılarla ihvanına özel bilgilendirmelerde bulunur. Bazı bölümlerde tasavvufî öğütlere yer verir.⁷¹ Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) *Fevâ 'ihu 'l-cemâl* adlı eserine yaptığı atıfta “şeyhi kalbini okuyup buyurdu ki...” ifadesi Kur'ân-ı Kerîm'de kalplerde olanı yalnızca Allah'ın bildiği hakikati ile örtüşmemektedir. Hatta Ebû Hanîfe, *el- 'Âlim ve 'l-müte 'allim* adlı eserinde kalplerde olanı bildiğini iddia edenleri uyarılmış ve büyük günah işlediklerini belirtmiştir.⁷²

Hakk'ın yolunda müstakîm olanın kıyamet gününde sıratın kolaylıkla geçebileceğini öğütler. Ayrıca istikamet üzere olmanın bin kerametten hayırlı olduğunu ifade eder. İtikatta istikametın teşbih ve tenzih arasında bir yol tutmakla mümkün olacağını amelî meselelerde de ifrat ve tefritten uzak durmanın gerektiğinden bahseder. “ğayri-l mağdûbi 'aleyhim velâ-ddâllîn” âyetini tefsir ederken gazaba uğrayanlar ve dalalette olanlardan kastın Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu ifade eder.

⁶⁷ Uğur İncebilir, *Fatihâ Suresi Tefsiri Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*, (İstanbul: Büyüyenay yayımları, 2016).

⁶⁸ İncebilir, *Fatihâ Suresi Tefsiri Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*, 23.

⁶⁹ İncebilir, *Fatihâ Suresi Tefsiri Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*, 15, 62-63.

⁷⁰ İncebilir, *Fatihâ Suresi Tefsiri Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*, 25.

⁷¹ İncebilir, *Fatihâ Suresi Tefsiri Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*, 28.

⁷² İncebilir, *Fatihâ Suresi Tefsiri Tefsîru sûreti 'l-Fâtiha*, 31-32; et-Tegâbün 64/4; el-Fâtır 35/38; el-Hûd 11/5; el-Mülk 67/13; et-Tevbe 9/101; Ebû Hanîfe, “el- 'Âlim ve 'l-müte 'allim”, *İmâm-ı A'zam 'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 22.

Bununla birlikte Haricileri, Rafizileri, Kaderiyye ve Cebriyye’yi de bu niteliklere uygun görerek eleştirmektedir. Allah’ın kâfir ve facir değil de iyilerden, Allah’a yakın kullara dâhil eylesininin şükrünün edasının mümkün olmadığını açıklar. Ancak kader konusundaki yaklaşım cebrî bir şekilde algılanabilir.⁷³

Zeyl-i Hamîletü’l-küberâ, Dârüssa‘âde [Topkapı Sarayı’nın Harem Dairesi] ağalarının hayatından bahseden Ahmed Resmî Efendi’nin (ö. 1783) *Hamîletü’l-küberâ* adlı eserinin zeylidir.

Terceme-i Kânûnü’l-edeb, Hubeş et-Tiflîsî’nin (ö. 629/1232 [?]) *Kânûnü’l-edeb* adlı ansiklopedik sözlük mahiyetindeki Farsça eserinin bazı ilavelerle hazırlanmış tercümesidir.

Şerh-i Dîvân-ı Ali, Şerîf el-Murtazâ’nın (ö. 486/1044) derlediği *Dîvânü ‘Ali b. Ebî Tâlib*’in şerhidir. Şakir Diclehan’ın hazırladığı günümüz Türkçesine uyarlanmış hali olan *Hz. Ali Divânı*, bu eserle ilgili önemli çalışmalardandır.⁷⁴ Eserde birçok güzel öğüt ve hikmetli söz vardır. Ayrıca Hz. Ali’nin üstünlükleri, kahramanlığı, savaşçı yönü ve cesareti de sıkça vurgulanmıştır. Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı ve Nehrevan Savaşı sürecine dair birçok bilgiyi de içerir. Hz. Peygamber dönemi ve Hz. Ali dönemine dair açıklamalara yer verilmiştir. Nakledilen sözler ve bilgiler kaynak belirtmeksizin aktarılmıştır. Eserde bazı şiirler ve atasözleri de yer almaktadır. Hariciler ve Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) yerilmiştir.

Bazı âyetlerin doğrudan Hz. Ali ile ilgili nazil olduğunu ifade etmektedir.⁷⁵

Hz. Ali’nin kendisinin, çocuklarının ve torunlarının ileride yaşayacağı sıkıntılara dair gaybî bilgilere sahip olduğundan bahsedilir. Hz. Ali’nin Hz. Fatıma’nın kabri başında onunla lisan-ı hal ile konuştuğunu nakleder.⁷⁶

Hz. Ali’nin Hz. Peygamber’in kabrinin bulunduğu yer için “toprağına hürmet ederim” sözünü aktaran Müstakimzâde; kutsal yerleri, mushafları, hadis kitaplarını, büyük insanların ellerini ve mezarlarını öpmenin de caiz olduğunu ilave eder. Kadızâdeliler-Sivasîler tartışma konularından birinin de “toplumun ileri gelenlerinin

⁷³ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti’l-Fâtiha*, 86-87, 97.

⁷⁴ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, Haz. Şakir Diclehan (İstanbul: Ana Yayınevi, 1981)

⁷⁵ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 69-70.

⁷⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 63-64, 121-122.

elini, ayağını, eteğini öpmek caiz olup olmadığı” hatırlanırsa Müstakimzâde’nin yaptığı açıklamanın bağlamı daha iyi anlaşılabilir.⁷⁷

Durûb-ı Emsâl, Müstakimzâde’nin dört yüz kırk dokuz atasözü ve deyimini alfabetik olarak sıralandığı sade bir Türkçe kullandığı dil alanındaki önemli eseridir.

el-İstulâhâtü’ş-Şi’riyye, şiirle ilgili tarifleri, aruz, ,ham, cinas, tahmis, tesbi’, tashîf, ta’miye, taktî’, tartîn, terci-i bend gibi divan edebiyatında kullanılan elli dokuz terim açıklandığı eserdir.

Ahidnâme, şeyhlerin müridlerini yetiştirirken dikkat etmeleri gereken hususlara dair Müstakimzâde’nin bazı bilgiler verdiği eserdir. Eser Mustafa Utku tarafından günümüz Türkçesiyle yayımlanmıştır.⁷⁸ Eser Müstakimzâde’ye aittir. Fakat h. 1329 tarihinde yanlışlıkla İsmâil Hakkı Bursevî’ye ait zannedilerek *Ahidnâme-i İsmâil Hakkı* adıyla basılmıştır.⁷⁹

Müstakimzâde bu eserinde ahid ve misakların öneminden bahseder. Özellikle şeyhlerin müritlerini yetiştirirken onlardan icazet öncesinde söz alınması gerektiğine değinir. Müritler irşad edilirken *Ahidnâme*’de yer alan hususlara uyacaklarına dair Allah’a ve Resûlüne söz vererek biat etmesini öğütler. İki cihan saadetine erişmeyi Allah dostlarının nasihatlerine uymaya bağlamaktadır. İnsanlar arası ilişkilerde kaba ve sert üsluptan uzak durulmasını ve herkese hüsn-ü zan beslenmesi gerektiğini öğütler. Diğer insanların İslam’ı daha iyi yaşadığını düşünmeyi ve bu şekilde gurura kapılmamayı tavsiye eder.⁸⁰

Zor anlaşılacak konulara dair meseleleri âlimlerin eserlerinde yazdıkları görüşleriyle yanıtlanması gerektiğine değinir. Bazı hususların anlaşılmasını ahirete kaldığını ve kader konusunda sıkça bahsetmenin bid’at olduğunu ifade eder. Anlaşılması zor konuları çözebilmek için ilgili kaynaklara bakılmasını önerirken keşfe dayalı çözümler yerine şeriata uygun çözümler bulunmasını tavsiye eder. Müşkül ve müteşâbih konularla ilgili konuşmayı Allah’a havale edilmesini öğütler.⁸¹

⁷⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 104; Naîmâ, *Târîh-i Naîmâ*, 6:219-220.

⁷⁸ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, Haz. Mustafa Utku (İstanbul: Uludağ Yayınları, 2013)

⁷⁹ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 23: 108-110; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı Eserleri ve Tarikat Anlayışı* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 217.

⁸⁰ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 17-19

⁸¹ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 20, 48-50.

Müstakimzâde; müridleri dünyaya ve dünya malına meyletmeye karşı uyarır. Kendini diğer insanların aşağıda görmeyi ve mütevazı olmayı tavsiye eder.⁸²

Bütün işlerde ve amellerde asıl sebep olanın Allah olduğunu vurgular.⁸³

Ashab-ı kirâm ve evliyâullah hakkında övgü dolu sözler söyleyerek onların aleyhinde konuşmaktan men etmiştir. Ayrıca sahabenin tümünün adil olduğunu, diğer insanlardan daha hayırlı olduklarını, sahabenin ise cennetlik olduğuna değinir.⁸⁴ “Fakihlerin veya dervişlerin yolunu inkâr etmemek gerekir.” diyerek uzlaştırıcı bir öğüt verir. İnsanların işlediği haram ve kötü davranışları ortadan kaldırmak için fiili müdahaleye karşı çıkar. Cezaların uygulanmasının devlete bırakılması gerektiğinden bahseder. Haramlığı kesin olmayan konularda ise sözlü uyarıyla yetinmeyi öğütler.⁸⁵

Müslümanları reddedip tekfir etmemek gerektiğine değinir.⁸⁶

Allah’a yakınlaşmak maksadıyla sonradan çıkarılan bazı amelleri yapanlara bid’atçı denilmesine karşıdır.⁸⁷

Sûfiler için dinden çıkmış denilmesine karşı çıkarken, sûfilerin itikâdına kötü itikat demenin küfür olduğunu savunur.⁸⁸

Mecmua-i İlahiyyat adlı ilahi mecmuasında; na’t, tesbih, temcid ve ilâhiler vardır. Ayrıca eserde güftekârlara ve bestekârlara dair bilgiler de yer almaktadır.

Âdâb-ı Ulu-l Elbâb, tasavvuf adabı ile ilgili bir eserdir. Bireysel adab, aile adabı, toplumsal hayata dair adab ve tekke adabı ile ilgili ahlak kurallarından bahsedilmiştir. Bir sûfinin dikkat etmesi gereken hususlar sıralanmıştır. Müstakimzâde *Âdâb-ı Ulu-l Elbâb*’ı, Hâce Abdullah Herevî’nin (Pîr-i Herât) (ö. 481/1089) eserlerinden yararlanarak hazırlamıştır. Zekeriya Yıldız’ın bu risale ile ilgili “*Müstakimzâde Sadeddin Süleyman b. Muhammed’in (1718-1782) Âdâb-ı Ulu-l Elbâb*

⁸² Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 20-24.

⁸³ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 27.

⁸⁴ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 55-60.

⁸⁵ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 61-62.

⁸⁶ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 87.

⁸⁷ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 92.

⁸⁸ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 109.

Adlı Risâlesi Bağlamında Tarîkat Âdâbı ile İlgili Görüşleri” adlı yüksek lisans tezi çalışması vardır. Tezde ayrıca risalenin asıl metninin orijinal hali de verilmiştir.⁸⁹

Âdâb-ı Ulu-l Elbâb adlı eserinde adab ve ahlak kuralları sıralanmıştır. Ancak eserde toplumda kabul görmüş fakat hakkında şer’î bir delili bulunmayan hususlar da yer almıştır. Bunların bir kısmı ise bid’at ve hurafe olarak değerlendirilebilir. Bazıları ise zayıf veya mevzû hadislere dayanmaktadır. Eşik üzerine oturmamak, attığı şeyi tekrar almamak, baklaçiçeğine bakmamak, semaya bakmamak, giyinik durumdaki elbiseyi dikmemek, kırık tarak kullanmamak, oturarak çamaşır giymemek, iki devenin yanından geçmemek, cuma namazından sonra tıraş olmak, durgun suya bakmamak, erkenden bir şey yememek, sıcak ekmek yememek, misvağı ayakta değil oturarak kullanmak, ekşi elma yememek, keçi eti veya iliği ve dişi koyun eti yememek Müstakimzâde’nin tasvip etmediği hususlardan bazılarıdır.⁹⁰

Risâle-i irâde-i cüziyye, Müstakimzâde’nin irade, kaza ve kader konularına değindiği risalesidir. Uğur İncebilir’in *Fıkh- Ekber Şerhi Şerefü’l-akâde* adlı kitabında bu risalenin çeviriyazı metni yer almaktadır.⁹¹

Zâkirân-ı Vâizân-ı Ayasofya-i Kebîr, Ayasofya Câmii’nde vaizlik yapan on bir şeyhin hayatı anlatılmıştır. *Devhatü’l-Meşâyih*’e zeyl mahiyetindedir. *Zâkirân-ı Ayasofya*, *Ayasofya Vâizleri* ve *Şuyûh-ı Ayasofya* adları ile de bilinir.

Meşâyih-nâme-i İslâm adlı esrinde, cenaze namazları şeyhülislam tarafından kıldırılan değerli on sekiz şeyhin biyografisine yer vermiştir. Eserde kendilerinden bahsedilen şeyhler IX. (XV.) yüzyıldan XII. (XVIII.) yüzyıl arasında yaşamıştır. Devlet-tekke-şeyhülislam ilişkisine dair bilgilerden de bahsedilmiştir. Müstakimzâde, hakkında bilgi verdiği şeyhlerin tasavvufî yönüne de değinmiştir. *Devhatü’l-Meşâyih*’e zeyl mahiyetindedir.⁹²

⁸⁹ Zekeriya Yıldız, *Müstakimzâde Sadeddin Süleyman b. Muhammed’in (1718-1782) Adâb-ı Ulul- Elbâb Adlı Risâlesi Bağlamında Tarîkat Adâbı ile İlgili Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007).

⁹⁰ Yıldız, *Müstakimzâde Sadeddin Süleyman b. Muhammed’in (1718-1782) Adâb-ı Ulul- Elbâb Adlı Risâlesi Bağlamında Tarîkat Adâbı ile İlgili Görüşleri*, 70, 71, 94-95, 159, 161.

⁹¹ Uğur İncebilir, *Fıkh-ı Ekber Şerhi Şerefü’l Akâde*, (İstanbul: Büyüyenay yayınları, 2018) 199-208.

⁹² Müslüm Yılmaz, “Müstakimzâde Süleymân Sa’deddin’in Meşâyihnâme-i İslâm Adlı Eseri ve Osmanlı Biyografî Yazıcılığı İçindeki Yeri”, *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografî Yazıcılığı Çalıştayı Bildirileri* (İstanbul, 10-11 Kasım 2016), ed. Hidâyet Aydar (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi- Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, 2018), 354-359.

Makûlât-ı Devriyye, devran, raks, semâ ve musiki hakkındaki görüşlerinden oluşur. Eseri Müstakimzâde; mûsikî, semâ, raks ve devrân konularında tasavvuf ehlini savunur. Sûfilerin semâ yapma amaçlarını açıklar.⁹³ Müstakimzâde'nin bu eseri hazırlamasında Kadızâdeliler'in ve bazı şeyhülislamların bu konudaki görüşleri etkili olduğu düşünülmektedir.

Bi Nukât Hadis-i Erbaîn, noktasız hadislerden oluşan bir kırk hadis derlemesidir. *Tururu's-Selâm li Ahrâri'l-İslâm* eserin diğer adıdır. Hadis metinlerinin tamamı verilmeyip noktasız harflerden oluşan kısmı alınmıştır. Esere alınan hadis rivâyetlerinden sadece on yedisinin sahih olduğu tespit edilmiştir.⁹⁴

Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî, Kâdiriyye tarikatının kurucusu olan Abdülkâdir-i Geylânî'ni hazırladığı (ö. 561/1165-66) salavât-ı şerîfenin tercümesinden ve şerhinden oluşur. Eserin tercüme ve şerhi Selahattin Fettahoğlu tarafından küçük hacimli bir kitap şeklinde hazırlanmıştır.⁹⁵ Ayrıca Hür Mahmut Yücer de hazırladığı makalesinde *Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî* hakkında bilgilere yer vermiştir. Buna göre Müstakimzâde, eserinde Hz. Peygamber'e (a.s) salavât getirmenin sağlayacağı faydalardan bahseder. Ne zaman salavât getirilmesi gerektiğini açıklar.⁹⁶

Şerh-i İbârât, Abdülganî en-Nablusî'nin (ö. 1143/1731) Mevlevîliğin adab ve erkânına dair *el- 'Ukûdü'l-lü'lye fi tarîki's-sâdeti'l-Mevleviyye* adlı eserinin Müstakimzâde tarafından tercüme ve şerh edilmiş halidir. Müstakimzâde'nin *Şerh-i İbârât* adını verdiği tercüme ve şerhi; Ensar Karagöz tarafından tenkitli metniyle kitaplaştırılmış ve Yazma Eserler Kurumu'nca basılmıştır. Mevlevîleri kötüleyenlere cevaben hazırlanmış bir eserdir. Sûfileri savunarak; devrân, semâ' ve mûsikinin caiz olduğunu delillendirmeyi amaçlamışlardır. Eser on bölümden oluşur. Bu bölümlerde Mevlevîlerin kötü fiillerinin olduğu eleştirilerine cevaben Mevlevîlerin meclislerinde cemaatle namaz kıldıklarına yer verilmiştir. Mevlevîlerin meclislerinde Kur'ân-ı Kerîm okuduklarından ve hadis-i şerif rivayet ettiklerinden bahsederek Mevlevîleri

⁹³ Mustafa Demirci, "Makûlât-ı Devriyye'de Müstakimzâde Süleyman Sa' deddîn'in Mûsikî ve Semâa Dâir Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014): 171-190.

⁹⁴ Harun Reşit Demirel, "Müstakimzâde'nin "Bi Nukât Hadis-i Erbaîn" İsimli Risalesinde Yer Alan Hadislerin Tetkiki", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008): 75-96.

⁹⁵ Müstakimzâde, *Evrâd-ı Kâdiriyye*, trc. Selahattin Fettahoğlu (İstanbul: Buhara Yayınları, 2014).

⁹⁶ Hür Mahmut Yücer, "Tarikat Geleneğinde Salavât-ı Şerife ve Müstakimzâde'nin Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî Adlı Eseri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 15 (Haziran 2005): 253-288.

savunur. Mevlevî meclislerinde vaaz verilmesinde bir sakınca olmadığı açıklanmıştır. Mevlevî meclislerinde Mesnevî övülmüş ve Mesnevî okumanın da ibadet olduğu ifade edilmiştir. Mûsikî ve âletlerinin hangi durumlarda caiz olduğu açıklanmıştır. Vecd halindeki Mevlevîlerin yaptıkları semâ ve devran savunulmuştur. Mevlevîlerin eğilerek selam vermelerinin caizliği savunulmuştur. Mevlevîlerin yaptıkları dualara yöneltilen eleştiriler cevaplanmıştır. Peygamberlerin ve Salihlerin Mevlevî ayinlerinde anılarak onlara salât ve tazim ifalarının okunmasını savunur.⁹⁷

Şerh-i Evrâd-ı İmâm Süheylî, *Şerh-i Ayniyye-yi Süheylî* olarak da bilinir. Abdurrahman b. Abdullah Süheylî'nin (ö. 581/1185) *el-Ğaşîdetü'l-'Ayniyye* adlı eserinin Türkçesi ve şerhidir. *el-Ğaşîdetü'l-'Ayniyye*, Süheylî'nin gözlerinin açılması için Allah'a yakardığı ve beyitlerin sonunu ayn [göz] harfiyle bitirdiği münâcâttır.

Risâle-yi Vâlideyn, Peygamberimizin anne-babasının imanı ile ilgili yazılmış bir eserdir. Kadızâdeliler'in Hz. Peygamber'in (a.s) küfür üzere öldüğü iddiasına cevaben yazılmış bir risaledir. Uğur İncebilir'in *Fıkh- Ekber Şerhi Şerefî'l-akîde* adlı kitabında bu risalenin çeviriyazı metni yer almaktadır.⁹⁸

Makâle-i Ta'lîka Alâ in Sadere Minnî Küfrün li'l-Birgivî, Birgivî'nin bir risalesinde bahsettiği “Eğer benden küfür ve hata sâdır olduysa tevbe ettim” sözüne Müstakimzâde'nin açıklama getirdiği bir risaledir. Uğur İncebilir'in *Fıkh- Ekber Şerhi Şerefî'l-akîde* adlı kitabında bu risalenin çeviriyazı metni yer almaktadır.⁹⁹ Osmanlı dönemi büyük âlimlerinden Birgivî'nin *Risâle-i Birgivî* veya *Birgivi Vasiyetnâmesi* olarak da bilinen eseri ilmihal niteliğinde bir eserdir.¹⁰⁰ Bu eserin küfrün afetleri bölümünde Birgivî'nin “Ya Rabbi eğer benden küfür sadır olduysa tevbe ettim, din-i İslâm'a girdim. Hz Muhammed (a.s) cânibinden her ne getirdiyse inandım hepsi haktır. Allah Teâlâ'ye ve Allah Teâlâ'dan her gele nesneye Allah Teâlâ'nın muradı üzere inandım ve Peygamberlere ve Peygamberlerden gelen her nesneye Peygamberlerin

⁹⁷ Müstakimzâde, *Şerh-i İbârât*, Haz. Ensar Karagöz, 1. Baskı (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 33-64.

⁹⁸ İncebilir, *Fıkh-ı Ekber Şerhi Şerefî'l Akîde*, 211-220.

⁹⁹ İncebilir, *Fıkh-ı Ekber Şerhi Şerefî'l Akîde*, 191-196.

¹⁰⁰ Ahmet Turan Arslan, “Vasiyetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 556-558.

muradı üzere inandım” demesi gerektiğine değinir.¹⁰¹ Birgivî’nin bu sözlerini Müstakimzâde, *Makâle-i Ta’lika* adlı eserinde değerlendirir.

Müstakimzâde Birgivî’nin bu sözünü değerlendirirken VII. (XIII.) yüzyıl âlimlerinden Ali b. Ömer el-Kâtibî’nin (ö. 675/1277) mantığa dair meşhur *er-Risâletü’ş-şemsiyye fi’l-kavâ’idi’l-mantıkiyye*’nin Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 710/1311) tarafından yapılan şerhinden bir örnek vererek açıklar. “Eğer Zeyd taş olduysa Zeyd hayevândır.” önermesinde Zeyd’in taş olması öncülü nasıl ki gerçekleşen bir şey değilse “Benden küfür sadır olduysa tövbe ettim” sözündeki küfrün de benzer bir şekilde gerçekleşmediğini ve aslı olmayan bir önerme olduğunu açıklar.¹⁰² Müstakimzâde, *Makâle-i Ta’lika* adlı risalesinde;

(فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَيَدَهُ وَرَجْلَهُ)¹⁰³

kutsî hadisini zikrederek ilmî seviyesi yeterli olmayanların bu tür sözleri anlamasının pek mümkün olmayacağını, Türkçe tabirle tercüme edilmesinin de yeterli olamayacağına dikkat çeker. Müstakimzâde bu risalesinde klasik mantık ilmine de vâkıf olduğunu ortaya koymuştur. Müstakimzâde’nin mantık ilmine dair *Risâletü’l-Mantık* adlı müstakil bir eseri de vardır.

Risâletü’l-Mantık, mantık ilmiyle ilgili bir risaledir. Yazma Eserler Kurumu’nca *Mantık Risâleleri* adlı kitapta Müstakimzâde’nin *Risâletü’l-Mantık* eserinin de incelemesi, çeviriyazı ve tıpkıbasım hali yer almıştır.¹⁰⁴

Hüsnü’t-Takvîm: Müstakimzâde, Hz. Peygamber’in (a.s) fitrat gereği yapılmasını gerekli gördüğü beş fiil ile ilgili hadisini şerh edilmiştir. Hadîs-i şerifte zikredilen bu beş fiil; sünnet olmak, tırnakların kesilmesi, kasıkların temizlenmesi, koltuk altı kıllarının yolunması ve bıyıkların kısaltılmasıdır.¹⁰⁵ Uğur İncebilir’in

¹⁰¹ Halis Demir, “Birgivi’nin ‘Risale-i Birgivi’ Adlı Eseri Üzerine İncelemeler”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2017): 229; Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 48-49; Birgivî, *Birgivî Vasiyetnamesi*, haz. Ahmet Ersin Yücel (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992).

¹⁰² İncebilir, *Fıkh-ı Ekber Şerhi Şerefü’l Akide*, 191-196.

¹⁰³ “Ben kulumu sevdiğim zaman; onun gözü-kulağı, eli-ayağı olurum.” Buhârî, “Rikâk”, 38.

¹⁰⁴ Müstakimzâde, “Risâletü’l-Mantık”, *Mantık Risâleleri*, ed. İbrahim Çapak, haz. İbrahim Çapak-Mesud Öğmen-Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 251-256.

¹⁰⁵ Buhârî, “el-Edebü’l-müfred”, 426.

Tuhfetü'l-merâm üzerine yaptığı tez çalışmasında *Hüsnü't-Takvîm* adlı risalenin çeviri yazı metni de verilmiştir.¹⁰⁶

Risâle-i Emânet-i Ma'rûza, Ahzâb Sûresi 72. âyeti¹⁰⁷ ile ilgilidir. Eserde âyette geçen emanet ifadesi hakkında çeşitli âlimlerin görüşlerine yer verilmiştir. Betül Tosyalıoğlu'nun "*Emanet Risaleleri Ve Tasavvufta Emanet Anlayışı*" adlı yüksek lisans tezinde Müstakimzâde'nin *Risâle-i Emânet-i Ma'rûza* adlı risalesi de konu edilmiştir.¹⁰⁸ *Tenvîru'l-Emâne*, ise *el-Emânetu'l-Ma'rûda*'ya yazılmış zeyl mahiyetindedir.

Mir'atu's-Safâ fî Nuhbeti Esmâ'i'l-Mustafâ, Türk Edebiyatı'nın Esmâü'n-nebi¹⁰⁹ türünde hazırlanmıştır. Müstakimzâde'nin Hz.Peygamber'e atfedilen doksan dokuz ismi bir araya getirip hazırladığı bir isim listesi ve onların şerhinden oluşan bir risaledir. Peygamberimiz için uygun gördüğü Arapça kökenli isimlerin Türkçe ve Farsça karşılıklarını vermiştir.¹¹⁰

Raşfu'l-Hakîkati fî Keşfi'l-Akîkati, yeni doğan çocuklar için kesilen akîka kurbanı hakkında yazılmış bir risaledir. Yeni doğan Müslüman çocuğa yapılması gerekenlerden de bu risalede bahsedilmiştir.

Risâle-yi Tevfik-ı Tevkîf, Allah'a dua edilirken veya Allah Teâlâ'yı zikrederken kullanılacak isim ve sıfatlar şeriatın belirlemesiyle (tevkîfi) olması gerektiği hususunda hazırlanmıştır. Uğur İncebilir'in *Fıkh- Ekber Şerhi Şerefü'l-akîde* adlı kitabında bu risalenin çeviriyazı metni yer almaktadır. Eserde bazı isimlerin sıradan insanlarca Allah Teâlâ için söylenmesini caiz görmeyen âlimlerin veya bu konuda değerlendirmesi olan âlimlerin görüşleri aktarılmıştır.¹¹¹

¹⁰⁶ İncebilir, *Müstakimzâde'nin Tuhfetü'l-Merâm isimli eserinin tahkik ve tahlili*, 332-356.

¹⁰⁷ "Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir." (el-Ahzâb 33/72).

¹⁰⁸ Betül Tosyalıoğlu, *Emanet Risaleleri Ve Tasavvufta Emanet Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 143-160.

¹⁰⁹ Mustafa Uzun, "Muhammed (Türk Edebiyatı)", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 457-459.

¹¹⁰ Ahmet Yılmaz, "Türk Edebiyatında "Esmâ-i Nebeviyye-i Şerife"yi Tadât Geleneği ve Müstakimzâde'nin Mir'âtü's-Safâ İsimli Risalesi", *İstem Dergisi* 4 (2004): 159-172.

¹¹¹ İncebilir, *Fıkh-ı Ekber Şerhi Şerefü'l Akîde*, 22-26, 223-247.

Müstakimzâde'nin diğere eserlerinin isimleri ise şu şekildedir:

Risâle-yi İskender, Hisânu'n-Nadr min Ahvâli'l-Hadr, 'İddetu'l-Budûr fi 'İddeti's-Sinîn ve ř-Şuhûr, Ashâb-ı Bedr, Nûsha-yı Ricâlu'l-Bedr, Nûshatü'l-Evliyâ', E'imme-yi İsnâ 'Aşer, Silsile-yi Nakşibendiyye, Silsiletü'l-Hattâtîn, İbni Cübeyr'in Şehâdeti, Yazıçızâde, Zeyl-i Destân-ı Âl-i 'Osmân, Münâcât, Kasîdetü'l-İstis'âdiyye, Kasîdetü'l-Emriyye, Şerhu'n-Na'ti'l-Murassa', Şerh-i Kasîde-yi Bür'e, Risâle, el-Hediyetu's-Seferiyyeti ve'l-Hadâriyye fi Şerhi'l-Kasîdeti'l-Mudâriyye, Tuhfetu'l-İber fi Şerh-i Urcûzeti'z-Zuver, Terceme-yi Kasîde-yi Düveykî, el-Mebsût fi Rusûmi'l-Hutût, Terkîb-i Bend, Tarhu'l-Ma'nâ fi Şerhi'l-Esmâ', Tahkîku's-Salavât, Şerh-i Hilye-yi Nebeviyye (Nâfi'a-yı Şâfi'a), Şifâ'u's-Sudûr li'n-Nesli'n-Nûr, el-Âsâru'l-Ehabb li Meyli Hubbi'l-Arab, Şerh-i Hadîs, Hüsnü't-Takvîm, Risâletü'l-Hay fi İsâleti'l-Key, Makâletü'n-Nezâfe, Envâru'd-Diyâr biHimâyeti'l-Âbâr, Teşnîfu'l-Ezher biTa'rîfi'l-Ahmer, Tahkîku't-Teslîm, Zeyl-i Tahkîku't-Teslîm, Şerh-i Lugaz-ı Selâm, Hâşiyeye-yi Hizb-i A'zam, Şerh-i Hizbu'l-Hıfz, Şerh-i Salât-ı Meleveyn, Salâtu's-Silsileti'n-Neseb, Salavât-ı Duvâzdeh İmâm, Salavâtu'l-Hurûf, Zinetu Şeybiyye fi Cüz'ıyyeti Gaybiyye, Cihâzu'l-Ma'cûn fi Halâsi't-Tâ'ûn, Mürşidu'l-Müte'ehhilîn Tercemesi, Şerh-i Lugaz-ı İsm-i Celâl, Şerh-i Ebyât-ı Pîr-i Herât, Vâlidıyye, Terceme-yi Risâle-yi Men 'Aref, Sürûrü't-Tâlibîn, Risâle-yi Tarîkat-i Nakşibendiyye, Şerh-i Ebyât-ı Sandûka, el-Lugazu'l-Celîl, Nusret-i Mübtedî, Şerh-i Ba'z-ı Ebyât-ı Mesnevî, Risâle-yi Zikr, Hakîkatü'l-Yakîn ve Zulfetu't-Temkîn, el-Vesâyâ fi'l-'Uhûd ve'l-Mevâsîki'l-Ma'dûd, el-Vesâyâ fi'l-'Uhûd ve'l-Mevâsîki'l-Ma'dûd, Düstûru'l-'Amel-i Şâhâne, Hıfz-ı Nisyân, el-Kelimâtu'l-Hikemiyye, Cevâhir-i Hamse, et-Tarsûs fi Fevâ'idu'l-Bergûs, Ta'bîrnâme-yi Muhtasar, Esâmî-yi Kur'ân, Şerh-i Kelâm-ı Siddîk, Şerh-i Beyt, Şerh-i Beyt-i Eşrefzâde, Şerh-i Mısrâ-yı Mevlânâ, Şerh-i Rubâ'î, Şerh-i Beyt-i Hâfız-ı Şîrâzî, Şerh-i Beyt-i Mollâ Câmî, Şerh-i Beyt-i Nizâmî, Şerh-i Müntehabât-ı Fütühât, Dîbâce-yi Âsâr-ı Vesîm, Hadîkatü'l-Cevâmi'.

Ayrıca Müstakimzâde'nin şerh-i beyt, şerh-i rubâ'î, makâle, takriz, dîbâce ve mecmû'a şeklinde hazırladığı risaleler de mevcuttur.¹¹²

¹¹² Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 28-81; Yılmaz, *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü'n-Nisâb'ı*, 70-169; Bilgin, *Devhatü'l-Meşâyih ve Zeyilleri*, 74-134; Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2006) 91-97.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEREFÜ'L-AKİDE ADLI ESERİ

1.1. Eserin Müellife Nisbeti

Müstakimzâde'nin *Şerefü'l-akīde* adlı eseri tahkik edilirken matbu nüshadan yararlanılmıştır.¹¹³ İkdamcı Ahmed Cevdet olarak bilinen İkdam Gazetesi sahibi ve başyazarı gazeteci Ahmed Cevdet (1862-1935) tarafından İkdam Matbaası'nda 1314/1896'da neşredilmiştir. Eser *Fıkḥ-ı Ekber Tercümesi* adıyla basılmıştır. Hazırladığı diğer eserlerinde de görülen ebced hesabına göre tarih düşürme konusunda da oldukça başarılı olan Müstakimzâde, bu eserinin adını belirlerken de *Şerefü'l-akīde* isminin ebced değeriyle eserini yazdığı 1195/1780 tarihini işaret etmiştir.¹¹⁴ Müstakimzâde'nin vefatından sekiz yıl öncesine tekabül etmektedir. Eserin Müstakimzâde'ye aidiyeti hususunda ihtilaf yoktur.

Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerinin yansıdığı eserlerden olan *Fıkḥ-ı Ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyeti İslam âlimlerinin çoğu tarafından kabul edilmektedir.¹¹⁵ Ehl-i sünnet akaidinin temelini oluşturan eserlerin başında yer alan *Fıkḥ-ı Ekber*, Osmanlı döneminde de oldukça ilgi görmüştür. *Fıkḥ-ı Ekber*'in Osmanlı âlimlerince hazırlanmış çok sayıda şerhi ve tercümesi vardır.¹¹⁶ Müstakimzâde de *Fıkḥ-ı Ekber* üzerine çalışma yapan Osmanlı âlimlerindedir. Müstakimzâde'nin eseri *Fıkḥ-ı Ekber Tercümesi* adıyla basılmış olsa da *Şerefü'l-akīde*, tercümenin yanı sıra eserin şerhini de içerir.

Şerefü'l-akīde'nin çeşitli kütüphanelerde yazma ve matbu nüshaları vardır. Bu nüshalardan bazılarının Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İstanbul Millet Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

¹¹³ Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Şerefü'l-akīde*, (İstanbul: İkdam Matbaası, 1314/1896)

¹¹⁴ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akīde*, 4.

¹¹⁵ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 131-138.

¹¹⁶ Abdullah Demir, "Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 169-226.

1.2. İçeriği

Şerefü'l-akāide, Ebû Hanîfe'nin akaid konularındaki görüşlerinin nakledildiği *el-Fıkhü'l-ekber*'in Müstakimzâde tarafından tercüme ve şerh edilmiş halidir. Müstakimzâde, eserin girişinde akaide dair konuların önemine dikkat çeker. Amellere dair hususların affedilebileceğini ancak itikâdî konularda Ehl-i sünnet'e aykırılık olmaması gerektiğini vurgular. Bid'at ehli olunmaması için bu eseri hazırladığını belirten Müstakimzâde, iman esaslarına dair hususları tek tek izah eder. Eserde ayrıca mesh üzerine mesh etmekten bahsedilmiştir. Mesh üzerine mesh etmek, Şîa'ya muhalafetin ve Ehl-i sünnet'e bağlılığın bir sembolü olarak görüldüğünden bu konuya değinildiği düşünülmektedir.¹¹⁷ Fıkhî konularda bu husus dışında sihir yapmanın, sihir öğrenmenin caiz olup olmadığına ve teravih namazının gerekliliğine de değinilmiştir.

İman esasları içerisinde özellikle Allah'ın varlığı ve sıfatları konusu üzerinde durmuştur. Mu'tezile'nin görüşlerine karşı Ehl-i sünnetin görüşlerini savunarak Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olmadığı görüşünü izah eder. Kâfir çocuklarının ahiretteki akıbeti, Allah'ın bilgisinin değişip değişmeyeceği, Peygamberlerin günahsız oluşu gibi konulara da değinilmiştir.

Hz. Peygamber'den sonra insanların üstünlük sıralaması, amel iman ilişkisi, sahabenin faziletleri, mucize ve sair harikulade durumlar, Allah'ın ahirette görülebilmesi, şefaathane, kabir azabı, imanın artıp eksilmesi, mizan, havuz, münker-nekir melekleri, Hz. Peygamber'in anne-babasının ahiretteki durumu, miraç, Deccâl'in çıkışı, Ye'cûc ve Me'cûc'un çıkışı, Ehl-i sünnet'i ve Nakşibendiyye tarikatını öven ifadeler yer almıştır.

Eser, Osmanlı dönemi Hanefî-Matürîdî yaklaşımının tasavvufu harmanlanmış haline dair bilgiler içerir. Zira eserin sonundaki "Hz. İmam-ı Âzam ilmiyatta tabi olduğumuz mezhebimiz olduğu gibi Ebû Mansûr Şeyh Muhammed Mâtürîdî de itikadiyatta rehber tâbî olduğumuz yoldur." ifadesi de bunu teyit etmektedir.¹¹⁸ Detaylandırılarak bahsedilen konuların genellikle dönemin itikâdî tartışmalarına dayalı olduğu görülmektedir. Muhatap okuyucu kitlesinin ise tasavvuf yolunda kemale

¹¹⁷ Mehmet Erdoğan, "Mesh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2004), 29/301-303.

¹¹⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akāide*, 50.

ermeyi amaçlayan sâlikler olduğu anlaşılmaktadır. Bu yolun başındaki mübtedâilerin bazı tasavvufî konuları kavramasının pek mümkün olmayacağı hatırlatılmıştır.

1.3. Matbu ve Yazma Nüshaları

Şerefî'l-akāde, kütüphane kayıtlarında *Fıkḥ-ı Ekber Tercümesi* adıyla kaydedilmiştir. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde Pertev Paşa Koleksiyonu, 00625-037 arşiv numarası ile kayıtlı nüshasında daha fazla dipnot olduğu görülmüştür. Eserin tahkik çalışmasında matbu nüsha esas alınmıştır. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'ne müracaat edilerek matbu nüsha örnekleri tahkiki yapılmıştır. Müstakimzâde'ye ait olan *Fıkḥ-ı Ekber Tercümesi* adıyla kayıtlı nüshaların dijital / elektronik ortam sûreti alınmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde tespit edilen nüshaların arşiv kayıtlarına dair bilgiler aşağıda verilmiştir.

İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu Arşiv No: 34 Ae Şeriyye 374/1

109 yaprak, 23 satır ve 218x151,168x97 mm. ölçülerinde hazırlanmıştır.

Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Arşiv No:06 Mil Yz A 1327/4, 38b-49b yaprak, 15 satır ve 210x150-153x105 mm. ölçülerinde hazırlanmıştır.

Kayseri Raşit Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Arşiv No: Râşid Efendi 509/2

12b-26a yaprak, 19 satır ve 213x153 mm. ölçülerinde hazırlanmıştır.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi Koleksiyonu, 00245

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, 00966

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürkler, 00798-004

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa Koleksiyonu, 00625-037.

1.4. Kaynakları

Şerefî'l-akāde bir *el-Fıkḥü'l-ekber* şerhi olduğu için eserin temel kaynağı Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerinin temelini oluşturan *el-Fıkḥü'l-ekber*'dir. Müstakimzâde, *Şerefî'l-akāde*'yi hazırlarken Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1098/1687) *İşârâtü'l-*

*merâm*¹¹⁹ adlı eserinden yararlandığını belirtmiştir.¹²⁰ Müstakimzâde *Şerefü'l-akāde*'deki görüşlerini delillendirmek için âyet ve hadislerden yararlanmıştır. Verdiği âyet ve hadislerin kaynak bilgilerine rastlanmamıştır. Kütüb-i Sitte hadis kitaplarında yer alan bazı hadisler verilmiştir. Eserdeki hadislerin bazılarının Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-ş-şagîr*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*, Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*, İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî'nin *Keşfü'l-hafâ'*, Münâvî'nin *Feyzü'l-kadîr*, Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye*, Ali el-Kârî'nin *Mirkâtü'l-mefâtih*, Nâsirüddin el-Elbânî'nin *Silsiletü'l-eḥâdîsi's-şahîha*, Mer'î b. Yûsuf'un *Eḳâvilü's-şikâat* adlı eserlerde geçen rivâyetler olduğu görülmüştür.

Şerefü'l-akāde'de Müstakimzâde'nin izah ettiği konulara göre kaynaklar farklılaşmaktadır. Eserin hazırlanmasında istifade ettiği âlimler ve eserleri şöyle sıralanabilir. Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin *İşârâtü'l-merâm*, Kādî Beyzâvî'nin *Ṭavâli'u'l-envâr*, Kādî İyâz'ın *eş-Şifâ (Şifâ-i Şerîf)*, İmam Süyûtî'nin *Tercümânü'l-Kur'ân*, Şeyh Muhammed Bâbilî Mısrî'nin *Sebet-i Ma'ruf*. Ayrıca aktardığı bazı tasavvufî görüşleri için de İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât* ve Hâlid el-Bağdâdî'nin *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid* adlı eserlerden de yararlanmıştır.

¹¹⁹ *İşârâtü'l-merâm*, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin yine kendisine ait olan *el-Usûlü'l-münîfe*'ye yazdığı şerhdır. *el-Usûlü'l-münîfe*, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen akâid risalelerinden yararlanarak hazırladığı kelâmî eseridir.

¹²⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akāde*, 4.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜSTAKİMZÂDE’NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

1.1. Kelâm İlimine Bakışı

Osmanlı döneminde henüz İslâmî ilimlerde disiplinler arası tasnif tam manasıyla sağlanamadığından kelâm ilminin müstakil bir ilim dalı olarak görüldüğü söylenemez. Felsefe, akâid ve kelâm ilimleri iç içe geçmiş haldedir. Hatta kelâm alanında yazıldığı düşünülen eserlerin birçoğu diğer İslâmî ilimlerle bir arada kaleme alınmıştır. Osmanlı döneminde kelâm ve akâid alanında en çok okutulan eserlerden bazıları şöyle sıralanabilir: Ebû Ca’fer et-Tahâvî ‘nin (ö. 321/933) *el-‘Aķidetü’l-Ṭahâviyye*, Ömer en-Neseffî’nin (ö. 537/1142) *‘Aķā’idü’n-Neseffî*, Ali b. Osman el-Ûşî’nin (ö. 575/1179 [?]) *el-Emalî*, Beyzâvî’nin (ö. 685/1286) *Tavâli’u’l-envâr*, Adudüddin el-Îcî’nin (ö. 756/1355) *el-Mevâķif*, Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) *Şerhu’l-Makâşid* ve *Şerhu’l-‘Aķā’id*, Seyyid Şerîf Cürcânî’nin (ö. 816/1413) *Şerhu’l-Mevâķif* ve *Hâşiyetü’l-Tecrîd*, Devvânî’nin (ö. 908/1502) *İsbâti’l-vâcib* adlı eseri.¹²¹

Kelâm alanında en fazla şerh hazırlanan eserlerin başında Ebû Hanîfe’nin *el-Fıķhü’l-ekber* adlı eseri gelir. Müstakimzâde de *el-Fıķhü’l-ekber*’in önemini bilerek ve eserin şöhretini dikkate alarak bir *el-Fıķhü’l-ekber* şerhi hazırlamıştır. Dolayısıyla *Fıķh-ı Ekber Tercemesi*’ni (*Şerefü’l-akāide*) hazırlaması bile Müstakimzâde’nin kelâm ilmini ne kadar önemseydiğini ortaya koyar.

Müstakimzâde’nin mantık ilmine dair hazırladığı *Risāletü’l-Mantık* adlı bir risalesi vardır. *Ahidnâme*’de mantık ilmi için ilimlerin hizmetkârı olarak tanıtır ve övgüyle bahseder. Mantık ilmi hususunda ihtilaf olduğuna değinir. Mantık ilmini tümüyle eleştirmenin, kötölemenin taassup olduğu düşüncesindedir.¹²² *Şerh-i Dîvân-ı Alî*’de mantık ilminin öneminden ve faydalarından bahsetmiştir. Ancak mantık ilmiyle çok uğraşmayı ise insanı felsefeye yöneltebileceğinden dolayı tavsiye etmemiştir. Felsefeye uğraşmanın akîdeyi bozmasından endişe etmektedir.¹²³

¹²¹ M. Hulusi Lekesiz, *Osmanlı ilmi zihniyetinde değışme: Teşekkül-gelişme-çözülme: XV-XVII. yüzyıllar* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989), 43.

¹²² Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 93-94.

¹²³ İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane Müzeler Müdürlüğü, “İBB Atatürk Kitaplığı”, erişim: 17 Ağustos 2019, <https://http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr>. 353-354.

Müstakimzâde'nin *Ahidnâme*'de sâlikler için tavsiyeleri arasında kelâm ilmine dair “İlm-i kelâm erbâbının ıstılahları ile iştiğalden ihtiraz eyleye.” Şeklinde bir uyarısı vardır: Müstakimzâde'nin bu ifadelerinden kelâm karşıtı bir âlim olduğu kanaati çıkarılmamalıdır. Ancak bir sûfinin kelâmî terimlerle uğraşmaktan kaçınmasını tavsiye etmektedir.¹²⁴ Kanaatimizce Müstakimzâde, kelâm ilminin ehline yapılmasına karşı değildir.

Müstakimzâde'nin itikâdî görüşlerini eserlerinden tespit etmede başarılı olmak tam anlamıyla mümkün olmayabilir. Çünkü Müstakimzâde'nin telif eserlerinin yanında tercüme ettiği eserler, şerh ettiği eserler ve istinsah ettiği eserler de vardır. Ömrünü ilme adayan Müstakimzâde'nin görüşlerinin dönemselsel olarak da değişkenlik gösterebileceği hesaba katılmalıdır. Kelâmî görüşlerinin ortaya çıkışında etkisinden söz edebileceğimiz Ebû Hanîfe, Cüneyd-i Bağdâdî, İmam Mâtürîdî, İbnü'l-Arabî, Bahâeddin Nakşibend ve İmâm-ı Rabbânî gibi isimlerin görüşlerinin aynı potada eritilmesi de kolay değildir.

Müstakimzâde'nin *Şerefü'l-akîde*'de gerçek manada mümin olabilmenin ilk şartını “doğru bir itikat benimsemek” olarak ifade eder. Akaid meselelerinin önemine dikkat çeker.¹²⁵ Eserin muhtevâsı ise akaid konuları ve dönemin kelâmî tartışmalarından oluşur. Dolayısıyla Müstakimzâde'nin kelâm karşıtı bir âlim olduğu düşünülemez.

Müstakimzâde, Hanefî-Mâtürîdî gelenekten gelen bir Osmanlı âlimi olarak Ehl-i sünnet'e uymayı temel şart olarak ifade eder. Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'ın icmâlarına uygun görüş benimsemeyenleri dalâlette görür. Ehl-i sünnet dışı fırkaları doğrudan tekfir etmez ancak bazı hususlarda Ehl-i sünnet'e aykırı itikâdî yaklaşımları benimseyenlerin tekfir olunabileceği hususunda ikaz eder. İtikâdî noktada tereddütleri olan bir Müslümanın şüphelerini ortadan kaldırması gerektiğini belirtir. İnançla ilgili tereddütlerini ortadan kaldırabilmesi için eğer kendi yetkinliği varsa muteber kaynaklardan bilgi alması gerektiğini şâyet ilmî yeterliliği yoksa âlimlerden yardım alarak sorunu çözmesi gerektiğini ifade eder.¹²⁶ *Şerefü'l-akîde*'de bir ilim dalı olarak kelâmdan bahsedilmemektedir. Müstakimzâde'nin kelâmî görüşlerinin

¹²⁴ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 93-94.

¹²⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 3.

¹²⁶ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 3.

şekillenmesinde Ehl-i sünnet, Hanefilik, Mâtürîdîlik, Nakşibendîlik, vahdet-i vücûd ve vahdet-i şühûd anlayışı belirleyici olmuştur. Mu'tezile, Hâricîler, Cebriyye, Râfîzîler, Eş'ariyye, İbâhiyye ve filozoflar ise Müstakimzâde'nin tenkit ettiği gruplardır. Ehl-i sünnet dışı mezhepleri ise bid'at ehli olarak nitelemektedir.

Müstakimzâde'ye göre *Şerefü'l-akîde*'de bahsettiği ve açıkladığı itikâdî meseleler; ashâb-ı kirâmın ve onlara tâbiîlerin takip ettiği Nebevî yolu üzeredir. Konuların birçoğunu açıkça anlaşılabilen âyet ve hadislerden ashâb-ı tahkik, edille-i sâdikâ, istinbat ve ihtiyat erbabının belirleyip ve uygun gördükleridir.¹²⁷

Zâhir manayı önceleyen zâhir ulemâsına karşı tasavvufu öven Müstakimzâde, gizli hakikatleri ortaya koyduğunu iddia ettiği ledün ilmine âyet ve hadislerle dayanak bulmaya çalışır. Aynı zamanda şeriatın emir ve yasaklarını hiçe sayan İbahiyye fırkalarını da eleştirir. Nasları batınî bir şekilde te'vil ederek hükümsüz kılanları şeriata uymaya davet eder.¹²⁸ Âlimleri eleştirenleri uyarır ve onları şeriatın hamilleri olarak görür.¹²⁹

Zor anlaşılacak konulara dair meseleleri âlimlerin eserlerinde yazdıkları görüşleriyle yanıtlanması gerektiğine değinir. Bazı hususların anlaşılmasını ahirete kaldığını ve kader konusunda sıkça bahsetmenin bid'at olduğunu ifade eder. Anlaşılması zor konuları çözebilmek için ilgili kaynaklara bakılmasını önerirken keşfe dayalı çözümler yerine şeriata uygun çözümler bulunmasını tavsiye eder. Müşkül ve müteşâbih konularla ilgili konuşmayıp Allah'a havale edilmesini öğütler.¹³⁰

Müstakimzâde, şeyhi Tokâdî'ye sahih hadislerle amel etmenin hükmünü sorar. Tokâdî ise âlimlerin kabul ettiği bir hadisin senedi sağlam olmasa da sahih sayılıp onunla amel edilmesinin caiz olduğu yönünde cevap verir.¹³¹ Haber-i vâhid ile amel etme konusunda İmam Mâtürîdî ise, râviler hakkında araştırma yapılmasını tavsiye etmektedir. Haber-i vâhitte geçen bilginin delillere göre değerlendirilmesi gerektiğini savunur.¹³²

¹²⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 43.

¹²⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 44.

¹²⁹ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 85.

¹³⁰ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 20, 48-50.

¹³¹ Müstakimzâde, *Tuhfetü'l-merâm*, 21.

¹³² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Toplaoğlu, 10. Baskı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 62.

Müstakimzâde; Hakka bağlanıp, zikre devam edilirse ilham yoluyla uyarılar alınabileceğinden bahseder.¹³³ Ancak İmam Mâtürîdî, ilhamı doğru bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir. Ayrıca Mâtürîdî, akla önem veren bir İslam âlimi olarak bilinir. Bilgi edinme kaynakları arasında istidlâlden/akıl yürütmeden sıkça bahseder.¹³⁴

1.2. Mârifetullah

Müstakimzâde'ye göre şer'î yükümlülükler akıl-bâliğ olmakla başlar. Mükellef olan bir Müslüman öncelikle iman esaslarını özetleyen âmentüyü kabul etmeli, benimsemeli ve ifade etmelidir. "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman ettim." Manasına gelen âmentüyü tasdik eden bir kişinin imanı sahih, itikadı için de tam denilebileceğini ifade eder. Âmentüyü tasdik eden bir Müslüman için "cemâ't-i ehl-i îmân içinde Ehl-i sünnet Müslümandır." denilmelidir.¹³⁵

Müslümanların çoğunluğunca da benimsenen bu âmentü ifadesi, Kur'ân-ı Kerîm'deki el-Bakara 2/177,285 ve en-Nisâ 4/136 âyetlerinde de müminlerin iman etmesi gereken esaslar ile örtüşmektedir. Ancak iman esaslarının yer aldığı bu âyetlerde "Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe" iman sıralanmışken kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman hususu yer almamaktadır. Ancak hadis kitaplarında Müslim, "Îmân", 37; Tirmizî, "Îmân", 4 rivâyetlerinde kadere iman konusu da vardır. Ehl-i sünnet âlimlerince benimsenen iman esasları ile Müstakimzâde'nin sıraladığı iman esasları uyum halindedir. Ebû Hanîfe ise *Fıkhu'l-ekber*'de söz konusu iman esaslarını tevhidin aslı şeklinde ifade eder. İman esasları olarak bilinen altı esasa ilaveten Ebû Hanîfe, cennet ve cehenneme inanmayı, hesaba inanmayı ve mizana inanmayı da ekler.¹³⁶ Müstakimzâde ise "Hesap, mîzan, cennet ve cehennem tümü haktır." diyerek itikat etmeyi mümin olmanın gereklerinden biri olarak ifade eder.¹³⁷

¹³³ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 25.

¹³⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 57, 62-65.

¹³⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 4-5.

¹³⁶ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ekber", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 53.

¹³⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 7.

Şerefü'l-akāde'de Müstakimzâde'nin bahsettiği ulûhiyyet konuları ağırlıklı olarak Allah'ın sıfatlarına dairdir. Allah'ın varlığını ispat sadedinde delillere ve açıklamalara pek rastlanılmamıştır. Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili olarak; “Mushaflarda yazılan ve harflerden oluşan hakikatte Kelâm-ı Mevlâ'nın delilidir.” ifadesi isbât-ı vâcib kapsamında değerlendirilebilir. Allah'ın varlığını ispat amacıyla deliller ortaya koymaması eserlerinin muhatap kitlesi ile ilgilidir. Zira Müstakimzâde'nin amacı, Müslümanların doğru itikadî bilgilere ulaşması ve bid'at ehli olmamasıdır. Allah'ın Vâcibü'l-Vücûd olduğunu izah eder. Vâcibü'l-Vücûd sıfatını “Zâtı var olmasını gerektiren, asla hiç yok olmayan” şeklinde açıklar. Allah dışındaki varlıkların “mümkün”dir, yani var olup olmaması imkân dâhilinde olandır.¹³⁸

Müstakimzâde, kişinin imanını dil ile ikrar etmesini de önemli bulur. Dil ile ikrarı bulunmasa îmânı sıhhat bulmaz. Düşmanın kendisine zarar verme veya öldürme tehlikesi varsa bu durumda mazereti geçerlidir. İkrar imanın bir rüknüdür. Ancak zorunlu bir şart değildir.¹³⁹

Allah Teâlâ hakkında mevcûd/var olan ve sâbit/varlığı ispatlanmış anlamına gelen “şey” ifadesi kullanılabilir. Ancak Allah Teâlâ cisim, cevher veya araz değildir. Onun bir sınırı yoktur, sınırlı değildir. Zıddı, eşi, benzeri, dengi yoktur.¹⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ kendisinden bahsederken yed, vech ve nefis ifadelerini kullanmıştır. Müstakimzâde, “yed” için kudret ve nimet demenin doğru olmadığını izah eder. Bu görüşün Mu'tezile âlimlerine ait olduğunu belirtir. Ebû Hanîfe'nin de *Fıkhü'l-ekber*'de belirttiği gibi bu sıfatlar; bilâ keyf, keyfiyetsiz yani niteliği belirtilemeyecek sıfatlardır. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın rızâ ve gazâbı da bilâ keyftir. İnsanların razı olması, hoşnut olması, öfkelenmesi veya kızgınlığı gibi düşünülemez.¹⁴¹ Allah Teâlâ'nın sıfatlarının Farsça söylenmesi caizdir. “Yed” sıfatının lafzı aynı bağlamda farklı anlamlarda kullanılmış ve müteşâbihdir. “Yed” yerine Farsça “dest” kullanılamaz. Ancak “vech” yerine Farsça “rûy” ifadesi

¹³⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akāde*, 7-9.

¹³⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akāde*, 5.

¹⁴⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akāde*, 13.

¹⁴¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akāde*, 13-14.

kullanılabilir. Allah'ın sıfatları hakkında yorum, kıyas değerlendirme yapmak şer'î izne bağlıdır.¹⁴²

Müstakimzâde Allah Teâlâ'nın sıfatlarından bahsederken vahdet-i vücûd konusuna da değinir. Lafzen var olanların birliği anlamına gelen vahdet-i vücûd düşüncesinin tasavvufi bir tecrübe olduğunu açıklar. Vahdet-i vücûd düşüncesine karşı çıkan âlimlerin vahdet-i vücûdular için kullandığı nitelemesi olan Vücûdiyye'ye katılmadığı noktalar olduğunu ifade eder. “Vücûdiyye'nin merdûd olan kelâmları” ifadesiyle Müstakimzâde'nin hulûl ve ittihâd konularında onlardan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Allah'ın sıfatlarının yaratılmışlarda birleşmesi anlamına gelen hulûl ve insan-Allah birliği olarak benimsenen ittihâd¹⁴³ düşüncesine karşı çıkararak bunların küfür olduğunu açıklamaktadır. Sûfîlerin Allah Teâlâ'nın isimlerinin nurlarıyla gark olup mâsivânın gözünden kaybolmasını ise benimsediği görülmektedir.¹⁴⁴ *Şerh-i Beyt-i Bayezid-i Bistâmî* adlı şerhinde Müstakimzâde, Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848 [?]) bir sözünü açıklarken de hulûl ve ittihâd konularına değinmiştir. Hulûl ve ittihâdın bâtil olduğunu belirtir.¹⁴⁵ *Ahidnâme*'de ise insanın zatına değil sıfatına buğz edilebileceğini açıklarken insanın zatını Allah'ın mülkünün bir parçası olarak görür.¹⁴⁶

Müstakimzâde şeyhi Tokâdî'ye vahdet-i vücûdu sorduğunda aldığı cevabı *Tuhfetü'l-merâm*'da şöyle nakleder: “Sâlikin vücûdî tecellî ile mahv u perişan olması ve fânî olmasıdır ki meşrûdur. Yoksa onda ilahlık görünmesi demek değildir. Zîrâ “Her şey O'dur” (heme ôst) ifadesi şuhûdîdir [şahit olmaktır]. Rüya gibidir, gerçekleşen bir şey değildir.”¹⁴⁷

Bahâeddin Nakşibend'in vahdet-i vücûd konusunda (ö. 791/1389) “Her şey O'dur” (heme ôst) değil “Her şey O'ndandır” (heme ez-ôst) görüşünde olduğunu açıklar. Vücûdiyye'yi dalâlette ve batıl bir fırka olarak görür.¹⁴⁸

¹⁴² Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 37; Ebû Hanîfe, “el-Fıkhu'l-ekber”, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 57.

¹⁴³ Kürşat Demirci, “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 340-341.

¹⁴⁴ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 8.

¹⁴⁵ Yavuz Yılmaz, *Müstakimzâde'ye Göre Bazı manzumelerin Şerhi*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), 41, 78-81.

¹⁴⁶ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 68; Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 9.j

¹⁴⁷ Müstakimzâde, *Tuhfetü'l-merâm*, 17.

¹⁴⁸ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 62.

1.3. Allah'ın Sıfatları

Müstakimzâde'ye göre Allah vâhiddir yani birdir. Ancak bir olması zâtında, sıfatlarında eşsiz ve yegâne olmasıdır. Ortağının, nâzırının ve benzerinin olmaması demektir. O doğmamış ve doğurmamıştır. Samed'dir, doğmamış ve doğurulmamıştır. Tüm varlıklar Allah'a muhtaçtır fakat O, hiçbir şeye muhtaç değildir. Sıfat ve esmâsı ile Zât-ı şerîfi yok olmadı, yok olmayacaktır. Bu ifadelerle Allah'ın ezeli ve ebedi olduğunu belirtir. Sıfatları gelip geçici değildir ve sıfatlarının da öncesi, başlangıcı yoktur. Sıfatlarıyla en son mükemmellikte vasıflanmıştır. Kullarına şah damarından daha yakındır. "Sıfatlarının da misli ve şibhi yoktur." Sıfatlarının da Zâtı gibi eşi, benzeri ve dengi yoktur. Zâtının nasıl olduğunu, niceliğini ve niteliğini kavramak için yapılan değerlendirmeler yeterli olmayacaktır.¹⁴⁹

Müstakimzâde *Şerefü'l-akîde* 'nin ilk bölümünde Allah Teâlâ'yı bazı isimlerle tanıtır. Eserde Esmâ-i hüsnâ'dan sayılan bazı isimler ve sıfatlar yer almıştır. Söz konusu bu isimler dipnotta belirtilen kaynakta şu şekilde açıklanmıştır:

- el-Vâhid: Parçalara ayrılmayan, eşi, dengi ve benzeri olmayan,
- es-Samed: Kendisinin hiçbir ihtiyacı olmayan, tüm varlıkların ise kendisine muhtaç olduğu,
- el-Ganî: Sonsuz zenginlik içinde muhtaç olmayan,
- Vâcibü'l-vücûd: Varlığı için başkasına muhtaç olmayan, varlığı zorunlu olan,
- el-Evvel-Âhir: Kendisinden öncesi ve sonrası olmayan,
- el-Hay: Diri olup, hayat veren,
- el-Kâdir: Her istediğini yapabilecek güce sahip olan,
- el-Cebbâr: Her şeyi gerektiğinde zorla düzeltip, ıslah eden,
- el-Kahhâr: Dilediğini yapmasına engel olunamayan,
- el-Müdebbir: Her şeyi yönetip düzene koyan,
- el-Bâkî: Varlığı sürekli olup kalıcı olan,

¹⁴⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 7.

- ed-Dâim: Devamlı, dâimî olan,
- el-Mâlik: Bütün varlıklara sahip olan,
- el-Hâkim: En iyi hükmeden,
- er-Rezzâk: Yaratılmışların ihtiyacını karşılayan, rızklarını veren.¹⁵⁰

Müstakimzâde, Allah'ın zâtını düşünmemek gerektiğini belirtir. Ancak Allah'ın fiillerinin ve sıfatlarının düşünülebileceğini izah eder. Allah'ın zâtının düşünülüp, O'nu tasavvur etmemiz halinde aklımıza, hayalimize gelen şey Allah'ın benzeri olamayacaktır.¹⁵¹ *Hazret-i Ali Divanı*'nda da Allah'ın zâtı hakkında insanın zihnine gelen tasavvurun Allah'a benzetilmesine karşı çıkar. Allah'ın bu benzetmelerin dışında olduğunu ifade eder.¹⁵² Hatta Allah'ın zatıyla ilgili söz söylenmesini de tasvip etmez.¹⁵³

Müstakimzâde Allah'ın sıfatlarını zâtî ve fiilî sıfatlar olarak iki kategoride ele alır. Zâtî sıfatları; hayat, kudret, ilim, kelâm, semî', basîr ve irâdedir. Fiilî sıfatları da tahlîk, terzîk, inşâ, ibdâ' ve sun'dur. Tahlîk yaratmaktır ve terzîk rızık vermek, inşâ ve ibdâ' yoktan var etmektir. Allah haydır, kadirdir, kudreti ezelîdir ve ilmi tüm varlıkları kuşatıcıdır.¹⁵⁴ Allah Semî' yani işitendir. Basîr'dir yani görendir. Ancak görmesi de duyması da insanlarınki gibi değildir. Ve bu sıfatları kadîm ve ezelîdir.¹⁵⁵ Kazâ, kader ve meşîet Hak Teâlâ'nın ezelde sıfatlarıdır.¹⁵⁶

Hazret-i Ali Divanı'nda ise Allah'ın sübûtî sıfatlarını yedi maddede ele alır:

- Hayat: canlılık,
- İrade: bir işi serbestçe yapma gücü ve iradesi,
- İlim,
- Sem': işitme

¹⁵⁰ Karagöz, *Âyet ve Hadislerin Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları Esmâ-i Hüsnâ*, 59, 107-110, 113-116, 123-124, 127-130, 156-159, 166-173, 183, 243-246, 261-262.

¹⁵¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 7.

¹⁵² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 427.

¹⁵³ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 20, 49-50.

¹⁵⁴ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 8.

¹⁵⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 9-13.

¹⁵⁶ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 16.

- Basar: görme
- Kudret: bu işi yapma gücü ve iradesi,
- Kerim: konuşma.¹⁵⁷

Ebû Hanîfe *Fıkhü'l-ekber*'de, zâtî sıfatları sıralarken kelâm sıfatını zikretmez. Kelâm sıfatının, Allah'ın ezelde sıfatı olduğundan bahseder.¹⁵⁸ Allah mütekellim yani konuşup söyleyendir. Ancak Allah'ın kelâmı insanların konuşması, söz söylemesi gibi değildir. Çünkü insanlar iletişim kurabilmek için bazı araçlara ihtiyaç duyarlar. Lisan, harfler ve sesler olmadan konuşması mümkün değildir. Bu araçların da yaratıcısı olan Allah, bu araçlara muhtaç olmaktan münezzehtir. Yazılan yazı, lafızda kullanılan harfler ve okunduğunda çıkan sesler mahlûktur, sonradan yaratılmıştır. Ve bunlar kelâmın kendisi değildir. Allah'ın kelâmı mahlûk değildir, kadîmdir. Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın kelâmıdır. Allah'ın zâtı ile birlikte dâimîdir. Kur'ân-ı Kerîm denilince hem Allah'ın sıfatı hem de Hz. Muhammed'e (a.s) nâzil olan Arapça lafzı kastedilir. Kur'ân-ı Kerîm'in Allah'ın kelâmı olması kadîm manası için kullanılır bu da Allah'ın sıfatıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça manzum hali için Allah'ın kelâmı denilemez. Kur'ân-ı Kerîm'in harflerle yazılması, dillerle okunması ve hafızalarda tutulması mahlûktur, yaratılmıştır. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm'in aslı, hakikati değildir.¹⁵⁹ Müstakimzâde, Ebû Hanîfe ile talebesi Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmadığını tartıştıktan sonra "Kur'ân mahlûktur." diyen kişinin kâfir olacağı görüşünde ittifak ettiklerini bildirir.¹⁶⁰ Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk/yaratılmış olması tartışması "Halku'l-Kur'ân" tabiriyle ifade edilir. Mu'tezile âlimleri, Allah'ın sıfatlarını hâdis/sonradan olan olarak kabul ederler. Dolayısıyla Allah'ın kelâm sıfatını da Kur'ân-ı Kerîm'i de mahlûk kabul ederler. Zamanla kelâmî bir tartışmaya dönüşen "Halku'l-Kur'ân" meselesi II. (VIII.) yüzyıldan itibaren uzun yıllar Müslümanların gündemini meşgul etmiştir.¹⁶¹ Abbâsîler döneminde ise "Halku'l-Kur'ân" meselesi giderek siyasallaşmıştır. Mu'tezile âlimlerinin etkisinde kalan yöneticiler "Kur'ân

¹⁵⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 551.

¹⁵⁸ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 53.

¹⁵⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 10-11.

¹⁶⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 11; Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 53-54; Ebû Hanîfe, "Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 66-67;

¹⁶¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 371-375.

mahlûk değildir.” diyenlere zulmetmiştir. İslam tarihinde “mihne olayı” olarak bilinen bu olayın etkileri uzun yıllar sürmüştür.¹⁶²

Kur’ân-ı Kerîm’deki peygamber kıssaları, Firavun ve İblis’le ilgili haberler Allah’ın kelâmıdır, mahlûk değildir. Peygamberlerin ve diğer yaratılmışların kelâmı ise mahlûktur. Allah Kur’ân-ı Kerîm’de geçen bu hususları ezeli ilmiyle bilerek Levh-i mahfûz’da yazmıştır.¹⁶³

Mu’tezile’ye göre Allah’a zâtı dışında kadîm bir sıfat verilemez. Onlara göre Kur’ân-ı Kerîm kadîm ve yaratılmamış olursa tevhit inancında ciddi sıkıntılar çıkar.¹⁶⁴ Kur’ân-ı Kerîm, yaratılmış ve sonradan ortaya çıkmıştır.¹⁶⁵ Müstakimzâde, Mu’tezile’nin “Kur’ân mahlûktur.” görüşünü sert bir şekilde eleştirmiştir. Eleştirisinde onların “Allah Musa’ya söylediği kelâmı ona söylemeden önce mütekellim değildi ve mahlûkâtı yaratmadan önce Hâlık değildi” dediklerini aktarır. Bu görüşü savunanları dolayısıyla Mu’tezilileri Ehl-i Bid’at ve Ehl-i Dalâlet olarak nitelemiştir. Allah, Hz. Musa’ya (a.s) ise harf ve ses olmaksızın kelâm-ı ezelsi ile kelâm etmiştir. Ancak Hz. Musa (a.s), Allah’ın kelâmını harflerle ve seslerle işitmiştir.¹⁶⁶

Müstakimzâde, Ehl-i sünnet âlimlerinin “Allah’ın sıfatları Zâtının ne aynıdır ne de gayridir/farklıdır.” görüşünü zikrederek izah eder. Sıfatların Zâtından farklılığı sadece anlaşılma farkındandır. Aslında bir farklılık yoktur. Bu konunun tam manasıyla anlaşılabilmesinde ise tasavvufî bir çözüme başvurur. Sıfatların hakikatine ulaşabilmenin yolunu “keşf-i hâl”e bağlar. Ayrıca yazılanlara ana hatlarıyla iman edip sırrı fazla irdelememek gerektiğini belirtir.¹⁶⁷

Allah’ın ilim sıfatının da insanların ilmi gibi olmadığını izah eder. İnsanlar varlıkları âletler ile ve zihninde oluşan sûretlerle bilir. Bu araçları yaratan Allah’ın bu âletlere ihtiyacı yoktur. İlmi, Zâtında sûret oluşması şeklinde gerçekleşmez. Allah

¹⁶² Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 26-28.

¹⁶³ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 12.

¹⁶⁴ Kemal Işık, *Mu’tezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 75.

¹⁶⁵ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2:368.

¹⁶⁶ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 9-12.

¹⁶⁷ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 11-12.

ezelde Âlimdir ve İlim O'nun ezelde sıfatıdır. Allah Teâlâ'nın ilminde değişiklik olmaz. Mahlûkâtı yaratmadan önce de ezeli ilmi ile varlıkların bilgisine sahipti.¹⁶⁸

İnsanların kudreti sınırlıdır. Tüm varlıklara gücümüz yetmez. Kudretimizin gerçekleşebilmesi için âletlere, vasıtalara ihtiyaç duyarız. Allah'ın kudreti ise tüm varlıkları kapsar ve yardımcılara muhtaç değildir.¹⁶⁹ Allah, ezelde Kâdir, Hâlik ve Fâil'dir. Kudret, Tahlîk[yaratma] ve Fiil de ezeli sıfatlarındandır. Ancak Allah'ın sıfatları neticesinde oluşan veya bu sıfatlardan etkilenenler yaratılmıştır.¹⁷⁰ Allah Teâlâ mahlûkâtı yaratmadan önce hâlik [yaratıcı] idi. Ve onlara rızık vermeden önce de Rezzâk [rızık veren] idi. Yani yaratmaya ve rızık vermeye kâdir idi.¹⁷¹

Müstakimzâde, Mu'tezile'nin "Allah'a kadim sıfat yakıştırılamayacağı" görüşünü reddetmektedir. Ve Allah'ın sıfatlarından hiçbirinin sonradan meydana geldiğini kabul etmez. Sıfatların tamamının ezeli ve ebedi olduğunu izah eder. Allah'ın sıfatlarının hâdis (sonradan olan) ve mahlûk (yaratılmış olan) olduğunu söyleyen veya bu düşüncede tereddüt etmeyi küfür olarak niteler. Sıfat-ı İlâhiyye; Hayat, İlim, Kudret, Kelâm, Sem', Basar, İrâde, Tekvin (Tahlîk ve Terzîk)'dir. Bu sıfatları bilmemek, bunlarda şüphe etmek veya bu sıfatları öğrenmeye gayret etmeyen kişiye küfrü gerektirir. Böyle bir kişiye mümin, Müslüman denilemeyeceğini savunur. Allah'ın bilgisi ezeli ilmi iledir. Kudretinin etki ettiği şeylere ezeli kudretiyle güç yetirendir.¹⁷²

İrâde sıfatı da Allah'ın ezeli sıfatıdır. O, Mürîd'dir yani dileyici demektir. Dünyada ve ahirette gerçekleşen her şey Allah'ın iradesiyle, meşîeti ile ve kazâsı iledir. İrade ve meşîetinin taalluk ettiği, etki ettiği şey var olur, gerçekleşir ve irade ve meşîeti eğer taalluk eylemezse yoklukta kalır, gerçekleşmez.¹⁷³

1.4. Nübüvvetle İlgili Konular

Şerefü'l-akîde'de nübüvvet konularına ilişkin özellikle peygamberlerin masumiyetinden bahsetmiştir. Müstakimzâde'nin Ehl-i sünnet âlimlerinin bu konudaki görüşünü benimsediği görülmektedir. Peygamberlerin ismet sıfatını detaylı

¹⁶⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 10, 13, 16.

¹⁶⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 10, 13.

¹⁷⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 10.

¹⁷¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 31.

¹⁷² Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 10.

¹⁷³ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 9.

bir şekilde örnekleriyle açıklar. Peygamberler gûnahtan ve çirkin fiillerden uzaktır. Ancak zelle olarak ifade edilen küçük hataları, kasıtlı olmaksızın harama sebep olan mübah davranışları işlemiş olabilirler. Peygamberler özellikle dînî konularda ve İslam'a davet noktasında asla yalan söylemezler. Kasten büyük günah işlemedikleri noktasında âlimler görüş birliği içindedir. Hata ile büyük günah işlemiş olabilirler. Kasten veya hata ile küçük günah işlemleri de mümkündür. Ancak Haşeviyye'nin¹⁷⁴ peygamberlerin büyük veya günah işleyebileceği görüşünde olduğunu ifade ederek onları eleştirmektedir. Küçük günahlardan olan hisset/hasislik ve denâet/alçaklık da peygamberlerin vahiyden öncesi ve sonrası için caiz değildir. Hz. Âdem (a.s), Hz. İbrahim (a.s) ve Hz. Dâvûd'un (a.s) başından geçen ve Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen bazı hadiselerle peygamberlerin günahsız olduklarına inanılması amaçlanmıştır.¹⁷⁵ Peygamberlerin işlediği mâsiyet olarak gözükten durumlar için mâsiyet denilmemesini öğütler.¹⁷⁶

Müstakimzâde, Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün olduğu görüşüne yer verir.¹⁷⁷ Rum Patrikhânesi'nde bir Hıristiyan papazıyla yaptığı sohbetten bahseder. Hz. Muhammed'in (a.s) olarak bütün kâinatın ve tüm varlıkların yaratılış gayesi olduğunu savunur.¹⁷⁸

Mir'atu's-Safâ'da Müstakimzâde'nin, Hz. Peygamber'i vafsettiği doksan dokuz ismi sıralaması, Allah'ın isimleri için kullanılan Esmâ-i hüsnâ'yı akla getirmektedir. Evvel, Ahir, Batın, Hâfız, Hâmid, Hâfız, Hak, Hakim, Halîm, Ra'uf, Rahîm, Reşîd, Rakîb, Şekûr, Şehîd, Sabûr gibi Esmâ-i hüsnâ'da Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân-ı Kerîm'de geçen isimlerinin kullanılması dikkat çekicidir. Bazı isimlerin açıklamaları zihinlerde, aşırı yüceltici mahiyette bir peygamber tasavvuru tesis etmektedir. Açıklamaların kaynağı belirtilmemiş olup isimlerden bir kısmının Hz. Peygamber için muvâfik olmadığı kanaatindeyim. Bu isimlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

- Bâtın, Allah'ın sırlarına vakıf olan ve gizli işlerini bilen;

¹⁷⁴ Nasları zâhirî manaları ile anlamaya çalışanlar için kullanılan bir tabirdir. bk. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 4. Baskı (Ankara: İsam Yayınları, 2015), 119.

¹⁷⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akâde*, 20-22.

¹⁷⁶ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 93.

¹⁷⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 104.

¹⁷⁸ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 147, 233-234.

- Hâşir, kıyamet günü kabirden ilk çıkacak olan;
- Habîb, mahub/sevgili;
- Sâbık, ilk yaratılan, “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” sorusuna ilk muhatap olan ve ilk cevap veren, şefaatte ve cennete girişte ilk olan;
- Şâfi’, ihtiyaçların yerine getirilmesini sağlayan;
- Şâhid, ümmetin halini görüp bilen;
- Mütevassıt, Allah ile yaratılanlar arasında aracı;
- Müşfi’, hesabı hızlandıran ve azabı hafiflettirerek şefaata eden.¹⁷⁹

Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî adlı şerhte Hz. Muhammed (a.s) için yüceltici birçok salavât ve açıklama sıralanmıştır. Müstakimzâde’ye göre Hz. Muhammed (a.s); Allah’ın yarattıklarının en iyisi, beşerin en şerefli, tüm yaratılmışların faziletli, tüm yaratılmışların efendisi ve hayırlısıdır. Arş-ı âlâ ve kürsî Hz. Peygamber’in (a.s) nurundan yaratılmıştır. Tüm yaratılmış varlıkların ruhları Hz. Muhammed (a.s) yaratıldığı için diriltilmektedir. Hz. Muhammed’in (a.s) diğer peygamberlerden faziletli olması hususunu Ehl-i sünnet ile özdeşleştirmektedir. Hz. Muhammed’in (a.s) risalet öncesinde de kulluğunun olmasına yönelik açıklamaların Hıristiyanlara dokundurma amaçlı olabileceği görüşündedir. Necm Sûresi 3. âyete atıfla [O, kendiliğinden konuşmamaktadır.] Hz. Peygamber’in (a.s) konuşmasının vahiy olduğu görüşündedir.¹⁸⁰

Çeşitli övgülerle bahsettiği Hz. Muhammed’in (a.s) bir an bile günah işlemediğini belirtir. Vahiy öncesi ve sonrası büyük veya küçük hiçbir günah işlemediği görüşündedir. Peygamberlik öncesinde kalbinin yarılarak kirlerden, kötülüklerden arındırıldığı (şakk-ı sadr) hadise anlatılır.¹⁸¹

Hazret-i Ali Divanı adlı eserinde; peygamberlerin mucizelerinden bahsederken onları cisimler üzerinde tasarruf sahibi olarak tanıtmaktadır.¹⁸²

¹⁷⁹ Yılmaz, “Türk Edebiyatında “Esmâ-İ Nebeviyye-i Şerîfe”yi Tadât Geleneği ve Müstakimzâde’nin Mir’âtü’s-Safâ İsimli Risalesi”, 159-172.

¹⁸⁰ Yücer, “Tarikat Geleneğinde Salavât-ı Şerîfe ve Müstakimzâde’nin Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî Adlı Eseri”, 269-283.

¹⁸¹ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 20-25.

¹⁸² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 35.

Ahzâb Sûresi 72. Âyetinin tefsiri ile ilgili *Risâle-i Emânet-i Ma'rûza* adlı risalede Müstakimzâde, peygamberlerin üç hayat ile canlı olduklarını savunur. Ölümle birlikte hayât-ı nefsîleri alınır. Hayât-ı kalbî ve rûhîleri ise yerindedir. Hz. İsa (a.s) diridir ancak beşeriyeti alınmış, ruhânî olmuştur. İlyâs (a.s) insî melekî ve arzî semâvî olduğunu iddia eder.¹⁸³ Ancak Hz. İlyâs'ın (a.s) hâlen yaşadığına dair rivayetler olsa da (el-Enbiyâ 21/34) âyeti bize ölümsüz bir insan olmadığını düşündürmektedir.

Şerh-i Vird-i Settâr'da Hz. Muhammed'in vasıfları hakkında "Nûru'l-verâ" ismi açıklanırken tüm varlıkların O'nun nurundan yaratıldığı görüşündedir. "Rasulü's-Sakaleyn" ismini açıklarken insanların ve cinlerin resûlü olması şeklinde yorumlamaktadır. Ayrıca bu ismi gayb ve şehâdet âleminin resûlü şeklinde de yorumlamaktadır.¹⁸⁴

Ebû Hanîfe'nin *Fıkhü'l-ekber* adlı eserinde Hz. Peygamber'in (a.s) anne ve babasının İslam'dan önce vefat ettiği veya küfür üzere öldükleri bilgisi yer almaktadır.¹⁸⁵ Müstakimzâde ise *Fıkhü'l-ekber*'de Ebû Hanîfe'nin "Onlar küfür üzere vefat eylediler. Ve Ebû Talib de küfür üzere kaybedildi." Açıklamasının olduğunu belirtir.¹⁸⁶ Ancak Müstakimzâde bu konuda farklı düşünmektedir. Ve bazı âlimlerin Hz. Peygamber'in anne-babasının üstünlüklerine dair eserleri olduğundan bahseder. Ancak bu konunun önemli bir akaid bilgisi olmadığı görüşündedir. Bazı âlimlerin ise Hz. Peygamber'in anne-babasının ölümünden sonra diriltildiğini ve bu şekilde iman ettiklerini savunduğu görüşünü aktarır. Kādî İyâz'ın *Şifâ-i Şerîf* ten aktardığı bilgi ise Hz. Peygamber'in anne-babasının kurtuluşa ermediğini iddia etmemeyi Hz. Peygamber'e eza ve cefa olarak niteler. Hz. Peygamber'in anne-babasının fetret ehli olduğu görüşüne de katılmaz. Ve "Rasûlullah'ın anne-babası ve Ebû Talib öldüler." Şeklinde olması gerektiğini savunur. Ebû Hanîfe'nin ise bu konuda başka bir görüş belirtmediğini aktarır.¹⁸⁷ Müstakimzâde'nin bu konu ile ilgili *Risâle-yi Vâlideyn* adlı bir eseri de vardır. Bu konunun ele alınma sebeplerinden biri olarak Kadızâdelilerin Hz. Peygamber'in (a.s) anne ve babasının iman ile vefat etmediğini iddia

¹⁸³ Tosyalıoğlu, *Emanet Risaleleri Ve Tasavvufta Emanet Anlayışı*, 148.

¹⁸⁴ Boğa, *Müstakimzâde'nin Vird-i Settâr Adlı Eseri Ve Tahlili*, 56, 119, 124.

¹⁸⁵ Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 58; Abdülvahap Öztürk, *İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe ve Eserleri*, (İstanbul: Şamil Yayınları, 2007), 45-47.

¹⁸⁶ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 39.

¹⁸⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 40-41.

etmeleridir.¹⁸⁸ Birgivî ise Ebû Talib'in küfrünü kabul etmekte ve bile bile inkâr ve inat küfrü olarak nitelemektedir. Ebû Talib'in küfrünün sebebinin ise ayıplanmak ve eleştirilmek olduğunu düşünmektedir.¹⁸⁹

Hız. Peygamber'e dedesi Abdülmuttalib'in ahiretteki akıbetine dair sorulan soruya "kavmiyle beraberdir." cevabını verdiğini aktarır. Ancak Müstakimzâde onların fetret ehli olduğu fetret ehlinin de önce A'râf'ta kalacağını sonrasında ise cennete gireceğini, cehennemlik olmalarının mümkün olmadığını savunur.¹⁹⁰

Hız. Peygamber'in (a.s) Mekke'den Beytü'l-makdis'e kadar ve Beytü'l-makdis'ten de Allah'ın izin verdiği yere kadar ulaştığı haktır. İsrâ ve Miraç hadisesinin Beytü'l-makdis'e kadarki kısmını inkâr edenin kâfir olduğu, Beytü'l-makdis'ten sonraki kısmını inkâr edenin ise bid'at ehli olduğu görüşündedir.¹⁹¹ Ebû Hanîfe ise *Fıkhu'l-ekber*'de bu konuda miraç haberini reddedenlerin sapık bir bid'atçı olduğunu belirtir.¹⁹²

Ebû Hanîfe ise *Fıkhu'l-ekber*'de mucize, keramet ve Allah düşmanlarının ihtiyaçlarının yerine gelmesinden bahseder. Müstakimzâde ise bu konuları hârikulâde olaylar kapsamında altı tür olarak ele alır. Mucize, Allah Teâlâ'nın peygamberlere nebîlik alameti olarak ortaya çıkardığı, alışılmışın dışında olağanüstü fiillerdir. O harikulade olan fiil eğer velîden sadır olursa keramet denir. Hak Teâlâ onlara ikram eylemiştir. Velîler Allah dostlarıdır. Hız. Peygamber'den feyz alarak Allah'a yakınlaşıp manevî derecelerini yükseltirler. Olağandışı haller eğer Allah düşmanlarından gerçekleşirse hâcet kazası ve istidrac derler. Onların bu isteklerini Allah Teâlâ yerine getirerek azgınlıklarını artırır. İrhas, Hız. Peygamber'in zuhurundan önceki mucizesidir. Fil ashabının helak edilmesi gibi. Meûnet, halis niyetle yaptıkları cihatlarına Allah tarafından yapılan yardımdır. Gazilerin kaleye yükselmeleri gibi. Sihir nîrencâttır ki sahibinden kasta uygun olarak istidractan ayrılır. İstidrâcta kast yoktur.¹⁹³

¹⁸⁸ Nâimâ, *Târih-i Nâima*, VI:219-220

¹⁸⁹ Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*, trc. Celal Yıldırım, 105.

¹⁹⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 127.

¹⁹¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 42.

¹⁹² Ebû Hanîfe, "*el-Fıkhu'l-ekber*", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 58.

¹⁹³ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 30-31.

Kur’ân-ı Kerîm Hz. Peygamber’e (a.s) nazil olan ezeli kelâmıdır, Mushaflarda yazılıdır. Allah’ın kelâmı olması bakımından ayetlerin faziletleri aynıdır. Ancak bazı ayetlerde Allah Teâlâ’nın isimleri ve yüceliğinden bahsedildiği için daha faziletlidir. Bu faziletli olarak bahsedilen ayetler hakkında Ebû Hanîfe sadece Âyetü’l-kürsî’yi sayar. Müstakimzâde ise Fatiha ve İhlas Sûresi’ni de ilave eder. Ancak kâfirlerin durumlarından veya şeytandan bahseden ayetlerde zikredilenin üstünlüğünden bahsedilemez.¹⁹⁴

Kur’ân-ı Kerîm’deki sûre sayısını yüz on altı olarak belirtir ancak bu konuda başka bir açıklaması yoktur.¹⁹⁵ Kur’ân-ı Kerîm’i okurken âyetlerin manasının tek tek mülâhaza edilmesini, her bir âyetten ders ve ibretler çıkarılmasını, etraflıca düşünülmesini tavsiye eder.¹⁹⁶

1.5. Sem’iyyât Konuları

Şerefü’l-akîde’de iman esaslarının yer aldığı “Âmentü”yü açıkladığı bölümde meleklerle imanı da sıralanmıştır. Melekleri “Allah Teâlâ’nın ibadetinde gevşeklik göstermeyen kulları” olarak tanıtır.¹⁹⁷ Peygamberimizin (a.s) çocukluğunda Cebrail’in (a.s) gelerek onun kalbini yardığı Şakk-ı sadr hadisesine değinir.¹⁹⁸ Kabirde münker ve nekir gelip soru soracağından bahseder.¹⁹⁹ *Hazret-i Ali Divanı*’nda ise kabirde inanmış kişilere Beşîr ve Mübeşşir adlı iki meleğin geleceği, diğer insanlara da Münker ve Nekir adlı meleklerin geleceği bilgisine yer verir. Ancak müminlere Beşîr ve Mübeşşir adlı iki meleğin geleceği hususu sahih hadis kaynaklarındaki bilgilere aykırıdır.²⁰⁰

Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî’de Mukarrebîn meleklerinin daima Allah Teâlâ’nın emirlerini yerine getirdiklerini, marifet-i hak ile meşgul olduklarını ve bu meleklerle illiyyîn de denildiğini izah eder.²⁰¹

¹⁹⁴ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 39.

¹⁹⁵ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 159.

¹⁹⁶ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 103.

¹⁹⁷ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 5.

¹⁹⁸ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 24.

¹⁹⁹ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 37.

²⁰⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 400; Süleyman Toprak, “Münker ve Nekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 14-15; Tirmizî, “Cenâ’iz”, 70.

²⁰¹ Yücer, “Tarikat Geleneğinde Salavât-ı Şerîfe ve Müstakimzâde’nin Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî Adlı Eseri”, 285.

Hazret-i Ali Divanı'nda Cebrâil'in (a.s) ve diğer meleklerin kanatlarının olması hususunu manevî olarak kabul etmek gerektiğini ve mahiyeti hakkında görüş bildirmemek gerektiğini belirtir.²⁰²

İblisin melekler arasında vaiz, nasihat edici olduğundan ve ibadetlerinin çokluğundan bahseder. Müstakimzâde, Kehf Sûresi 50. âyetinde geçen "İblis cinden idi." âyetine yer vermesine rağmen bunun aksini delillendirmeye çalışmıştır. İblis'in meleklerden olduğu görüşünün daha doğru olduğunu belirtmiştir.²⁰³ Kādî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Şifâ-i Şerîf*'ten naklettiği "Köpekler cinlerin zayıflarındandır." rivâyetine yer vermiştir.²⁰⁴

Müstakimzâde şeyhi Tokâdî'ye cinlerin ilişmesine karşı ne yapılması gerektiğini sorar. Tokadî ise cinlerin şuurunun olmadığını, onların yüksek sesle çağırarak ve evde turunc bulundurularak def edilebileceğini iddia eder.²⁰⁵

İnsan âleminin cin âleminin öşrü olduğunu iddia eder. Cinleri inkâr eden felsefecileri ve batınîleri de hak yoldan sapmış olarak nitelendirir.²⁰⁶

Peygamberlerin, Alah'ın iyi kullarının, âlimlerin, sâlihlerin azaba müstehâk olanların büyük günahları olanlara şefaatleri kesin ve gerçektir. O büyük günah işleyenlerin cehenneme girmeden affedilmeleri için şefaata ederler. Ve o şefaata sebebiyle Hak Teâlâ onları cehennemden kurtarır. Cennetliklere şefaata edilmesi ise cennetteki derecelerinin yükseltilmesi şeklinde olacaktır. Bir kişinin bir başkasına dua etmesi de cehennemden kurtaracak veya hak ettiğinden fazlasını elde edebileceği şefaattir. Mu'tezile'nin "sevabın fazlalaşması için şefaata olur, cehennemden kurtulabilmek için şefaata olmaz." görüşünü nakleder.²⁰⁷ Müstakimzâde'ye göre Hz. Peygamber'in (a.s) şefaatinin olacağını inkâr eden kişi kâfir olur. Onun arkasında namaz kılınmaz.²⁰⁸

Müstakimzâde, ölüm sonrası hayata dair de bilgiler vermektedir. Kıyamette olacak işlere itikat edilmesi gerekir. Hesaba çekilmenin, mîzânın, cennet ve

²⁰² Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 362.

²⁰³ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 29.

²⁰⁴ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 31.

²⁰⁵ Müstakimzâde, *Tuhfetü'l-merâm*, 17.

²⁰⁶ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 60-63.

²⁰⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 35-36.

²⁰⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 32.

cehennemın varlığını kabul ederek itikat eden kişiıı mümin olarak niteler.²⁰⁹ İnsanların kıyamette amellerinin terazi ile tartılması, cennette Hz. Peygamber'in (a.s) havzı (havz-ı kevser) de haktır. Hesaba çekildiğinde zalimin iyiliklerinin mazluma verileceğini iyiliği kalmadığında ise mazlumun günahlarının zalime yükleneceğinden bahseder. Hadis kaynaklarında bu durum kul hakkı yiyerek müflis durumuna düşen kişi için geçmektedir. (Müslim, "Birr", 59) Cennet ve cehennem yaratılmıştır ve şu anda vardır. Cennet, cehennem, cennet ehli, cehennem ehli ve cennetteki hriler asla yok olmayacaktır. Cennetliklerin mkfatı da cehennemliklerin cezası, azabı da gelip geçici değildir.²¹⁰

Ebrar ve ahyar kulların Allah'a cennette komşu olması, Allah'ın huzurunda durulması ve Allah'ın cennette mminlerce görülmesi (r'yetullah) gibi durumların ne şekilde gerçekleşeceği insanlarca bilinemez, kavranamaz.²¹¹ Müminler Allah Tel'yı cennetten baş gözüyle ne şekilde olacağı, neye benzeyeceği belirtilmeksizin ve mesafe olmaksızın müşahede edip görürler. Allah'ın cennette müminler tarafından görülmesi yet ve hadıs-i şeriflerle sabittir. Allah'ın cennette mminlerce görülmesini inkr edip "kıyamette kullarına görünmez" diyen kfir olur. Namazda ona uymak caiz olmaz. Ama Hak Tel'nın azamet ve cellinin kemline terstir, onun için görünmez" diyerek r'yetullahı kabul etmese tekfir edilmez. Lakin mbted yani bid'at ehli olur. İtikatta bid'at dallettir.²¹²

Kıyamet ncesinde Deccal'in çıkışının, Ye'cc ve Me'cc'n ortaya çıkışının, güneşin batıdan doğmasının ve Hz. İsa'nın (a.s) gökten inmesinin sahih hadislerle sabit ve hak olduğuna dair açıklamaları Eb Hanıfe'nin *Fıkhu'l-ekber*'de verdiği bilgilerle örtüşmektedir.²¹³

şeref'l-akde'de Mstakimzde kabir hayatına dair açıklamalar yapar. Kabir azabını inkr eden kişinin kfir olacağını ifade eder. Namazda ona uyup arkasında namaz kılınmaz.²¹⁴ Defnedilen kişiye kabirde münker ve nekir meleklerinin gelip soru sormasının ve kabrin sıkmasının hak olduğunu belirtir. Kabirdeki kişinin haz ve acıyı

²⁰⁹ Mstakimzde, *şeref'l-akde*, 6.

²¹⁰ Mstakimzde, *şeref'l-akde*, 36.

²¹¹ Mstakimzde, *şeref'l-akde*, 38-39.

²¹² Mstakimzde, *şeref'l-akde*, 31-32.

²¹³ Mstakimzde, *şeref'l-akde*, 42; Eb Hanıfe, "el-Fıkhu'l-ekber", *İmm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa z, 58.

²¹⁴ Mstakimzde, *şeref'l-akde*, 32.

hissedecek kadar hayatı Allah Teâlâ'nın yaratması noktasında Ehl-i sünnet âlimlerinin ittifakı olduğuna değinir. Ruhun cesede gelip gelmeyeceği hususunun ihtilafı olduğunu belirtir. Ebû Hanîfe'nin, kabirde ruhun cesede geleceği ancak ne şekilde olacağını belirtmediğini aktarır. Kâfirlerin tamamı ve asi müminlerin bazıları kabirde azap görecektir.²¹⁵

1.6. İmanla İlgili Konular

Akıl-bâliğ olan bir müminin iman esaslarını kabul etmesi, şer'î yükümlülüklerindedir. Müstakimzâde iman esaslarının sıralandığı Amentü'yü şöyle açıklar. Kemal sıfatları ile var olan Allah Teâlâ'ya iman ve itikat ettim ki onda noksanlık kusuru ve en ufak bir hata belirtisi yoktur. İtikat ettim ki melekler Allah Teâlâ'ya ibadetinde gevşeklik göstermeyen kullarıdır. Kitaplarına da itikat ettim. Kitapların kastedilen asıl manası vardır. Kitaplar semâvî ve ilhâmîdir. Resullerine de itikat ettim ki hepsi de Allah Teâlâ'nın kulları ve peygamberleridir. İnsanlar öldükten sonra kıyamet günü olduğunda yine dirilip kalkarlar. Kadere itikat ettim. Hayır ve şer Allah Teâlâ'nın yaratması ile.²¹⁶

İman Allah Teâlâ'nın var olduğunu, bir olduğunu ve ortaklıktan münezzehe olduğunu ikrar ve tasdiktir. Ve böyle itikat eylemektir. Allah Teâlâ'nın zâtında, sıfatlarında noksanlık veya kusur yoktur. Tüm kemâl sıfatlarla vasıflanmıştır diye itikat eylemek gerekir. Ayrıca iman, “Hz. Muhammed, Allah'ın elçisi ve peygamberidir. “O’nu Allah Teâlâ kitap ve şeriat ile ba’s, irsal ve kullarını irşad için göndermiştir.” diye itikat etmektir. Bir kişinin iman ehli olmasında “Hak Teâlâ tüm sıfat-ı kâmile vasıflanmıştır, noksanlıklardan münezzehtir ve Hz. Muhammed hak Resûlü’dür.” demesi kâfidir. Zira kadarıyla takrir Allah Teâlâ’dan Resûlullah'ın kullarına getirdiği hususların hepsine tümüyle imandır. İman için sadece sözlü beyan yeterli değildir.²¹⁷

Şerh-i Evrâd-ı Kâdiri'de yaptığı iman tanımı ise şöyledir: Hz. Peygamber'in (a.s) Allah Teâlâ'dan getirdiği şer'î ahkâmın tümünü kalple tasdik edip dil ile ikrar ve

²¹⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 37.

²¹⁶ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 5.

²¹⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 32.

itiraf etmektir. “Îmân tafsîl-i mü’min bih olan ahkâmları alâ kaderi’t-tâka başka başka add ve tafsîl edip her birini alâ haddihî tasdîk ve ikrâr etmektir.”²¹⁸

1.6.1. İnsan Fiilleri ve Kaza-Kader:

Müstakimzâde *Şerefü'l-akîde*'de en fazla insan fiilleri, kaza-kader konularına yer vermiştir. Kader konusu itikadî konular içerisinde oldukça önemlidir. Ayrıca anlaşılması zor ve karmaşık bir konudur. Müstakimzâde'nin sadece *Şerefü'l-akîde*'de değil diğer eserlerinde de kader konusuna değindiği görülebilir. Öncelikli olarak *Şerefü'l-akîde*'deki görüşleri olmak üzere eserlerinden bu konuya dair tespit ettiklerim yer alacaktır.

Müstakimzâde, kader konusundan sıkça bahsetmenin bid'at olduğunu ifade eder. Anlaşılması zor konuları çözebilmek için ilgili kaynaklara bakılmasını önerirken keşfe dayalı çözümler yerine şeriata uygun çözümler bulunmasını tavsiye eder. Müşkül ve müteşâbih konularla ilgili konuşmayıp Allah'a havale edilmesini öğütler.²¹⁹

Müstakimzâde'ye göre kader, tüm varlıkların ve kâinatın vakti geldiğinde var olmasına Allah Teâlâ'nın irâdesiyle etki etmesidir. Kader kazânın tafsilidir. Kazâ ezellerin ezeli Hak Teâlâ'nın tüm varlıklara ezeli irâdesi ile ilişkisine denir. Kader, evvel ezelde meydana gelmesi ve ilişkisi olan irâde ile her nesneyi belirli vaktinde yaratarak tafsil etmesine derler. “Hayır ve de şer Hak Teâlâ'nın ezelde hükmedip vakti geldiğinde yaratmasıylaadır.” diye itikâd edilmesi gerekir.²²⁰

Allah Teâlâ'nın irade sıfatında bahsedildiği üzere Hak Teâlâ Mürîd yani dileyicidir. Dünya ve ahirette her şey Allah Teâlâ'nın iradesi, meşîeti ve kazâsı ile gerçekleşir. İrade ettiği var olur, gerçekleşir. Allah dışındaki varlıkların kâinat üzerinde Allah'a rağmen bir gücü ve herhangi bir etkisi olamaz.²²¹

Varlıklar yaratılmadan önce Allah Teâlâ ezelde onları takdir ve kaza etmiştir. Ezeli ilmi ile de bilmektedir. Onun iradesi; ilmi, kazası, kaderi ve Levh-i mahfûz'da yazmasıylaadır. Allah Teâlâ, kaleme kıyamete kadar olacak vakıaları Levh'e yazdırdı. Hüküm olarak değil vasıfla yazdırdı. “Şöyle olsun” diye değil “böyle olacak” şeklinde

²¹⁸ Yücer, “Tarikat Geleneğinde Salavât-ı Şerife ve Müstakimzâde'nin Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî Adlı Eseri”, 277.

²¹⁹ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 20, 48-50.

²²⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 5-6.

²²¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 9-10.

yazdırdı. Anlaşılması zor olan bu konuyu Müstakimzâde şöyle izah eder. “Eğer kullarım şöyle ederlerse onlara biz Âzîmü’ş-şân şöyle ederiz ve bu sıfatlı fiile cesaret ederlerse lâıyk oldukları üzere ceza ederiz demek ola. Mesela “Kulum sadaka verir, ömrüne bereket veririm. Eğer sadakadan kısarsa ömrünün bereketini kaldırırım.”²²² *Hazret-i Ali Divanı* adlı eserinde de kader konusuna dair benzer açıklamalarına rastlanmıştır. Levh-i mahfûz’da yazılı olanların dışında insanın başına hiçbir şey gelmeyecektir. “...kalemin mürekkebi kurudu.” sözünü şerh ederken bu deyimini Levh-i mahfûz’da bütün işlerin belirlenmesinden sonra Allah’ın kalemle yazmayı terk ettiği şeklinde yorumlar. Ve dünya hayatında gerçekleşenlerin daha önceden takdir edilen bir doğrultuda cereyan ettiği görüşündedir. Kaza ve kaderin anlamını böyle izah eder.²²³

Hayır ve şer konusuna dair Müslümanları teskin edici açıklamalar yapar. İnsanlar içinde peygamberlerin, velîlerin ve salih kulların daha çok sıkıntı çektiğiyle ilgili hadis-i şerif ile konuyu açıklar. Yaşadığımız hadiseler içinde hangisinin hayır hangisinin de şer olduğunu bilemeyebiliriz. Kaldı ki Allah Teâlâ dünyada yaşadığımız sıkıntıları, belaları ahiretteki derecemizin yükselmesine vesile kılar. Hayır ve şer Allah’tandır. Fakat şerri Allah Teâlâ dilediğinden değil hayra sebep olsun diye yaratmıştır. Günümüzde kötülük problemi olarak adlandırılan konuyu ise bir örnekle açıklar. Bir çocuğun hacamatın faydasını bilmediğinden dolayı buna karşı çıktığını ancak hacamatın çocuğa faydalı olacağını anne-babasının bildiğine dikkat çeker.²²⁴

İnsanın cüzî iradesiyle iyiye yönelmesini ve sebepleri vesile kılarak yaptıklarının sonuçlarını Allah’tan beklemesi gerektiğini açıklar.²²⁵

“Amellerin meydana gelmesi gayret ederek çabalayarak mı gerçekleşir yoksa kaza ve kaderle ilişkisi neticesinde mi?” sorusuna Tokâdî’nin şöyle cevap verdiğini nakleder: “Gayret etmek kazaya sebeptir ki irade-i cüziyye-i müsted’idir. O dahi irade-i külliyeye dayanır.”²²⁶

²²² Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 15-16.

²²³ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 565.

²²⁴ Müstakimzâde, *Şerefü’l-akîde*, 14-15.

²²⁵ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 63.

²²⁶ Müstakimzâde, *Tuhfetü’l-merâm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3740, 3.

Hız. Ali'nin ecel ile ilgili bir sözünü aktardıktan sonra kazaya rıza göstermek gerektiğini ve ölümden korkmanın faydasız olduğunu izah ederek kaderin değişmeyeceğini vurgulamıştır.²²⁷

Hız. Ali'nin bir sözünü açıklarak; insanların rızkını Allah'ın ezelde belirlediğini, takdir edilen rızkın insanı gelip bulacağını ifade eder. Rızık peşinde koşup fazlasını elde etmenin sonuç vermeyeceği görüşüne yer verir.²²⁸

Allah insanları kâfir veya mümin olarak yaratmamıştır. Emir ve yasaklarını insanlara ulaştırmıştır. İnsanlara iman konusunda bir zorlaması olmamıştır. Kâfirlere yardım etmemiş kendi tercihleriyle baş başa bırakmıştır. Müminler de imanını seçmiştir Allah Teâlâ da onlara yardım etmiştir.²²⁹

Doğru yola erişen kullarına Allah Teâlâ'nın hidayet etmesi fazl'ı iledir. Dalalete sapan ve hizlana kapılmış kulları izlâli adalettir. İzlal ve hizlan demek, Hak Teâlâ kullarını rızasına uygun işlere muvaffak eylememesidir.²³⁰ Allah kullarına karşı cömerttir, lütufta bulunur ve adil davranır. Kullarına hak ettiğinden fazla mükâfatlar da verebilir. Veya kullarını cezalandırabilir. Bazı kullarını da azap ve cezayı hak etmişken fazl'ı sebebiyle affeder.²³¹

Bezm-i elest olarak bilinen ve ruhlar aleminde Allah Teâlâ'nın "...Ben sizin rabbiniz değil miyim?..." (el- A'râf 7/172) hitabına "evet Rabbimizsin" cevabını tüm insanların verdiğinden bahseder. Her insanın İslam fitratı üzerine doğduğuna dair hadis-i şerifini zikreder. Ve "Kâfir çocukları cehennemliktir." İddiasının yanlış olduğunu izah eder.²³² Müstakimzâde, Ebû Hanîfe'nin bu konuda görüş bildirmediğinden bahseder.²³³ Müslüman çocukları akıl-baliğ olmadan önce küçük çocukken ölürse fitraten olan imanları sebebiyle cennet ehli olurlar. Kâfir çocukları da fitrî imanları değiştirip küfrü tercih etmezse onlar da cennetlik olurlar.²³⁴

²²⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 297.

²²⁸ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 298, 392.

²²⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 16-17.

²³⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 36.

²³¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 35.

²³² Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 17.

²³³ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 19.

²³⁴ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 29-30.

Teklif ve sorumluluk konusundaki görüşleri ise şöyledir. Kendisine İslam tebliğ edilmeyen kişi mazurdur ve cennetlik olurlar. Ancak aklını kullanarak düşünce fırsatı bulanlar sorumludur.²³⁵

İnsanlar fiillerinde kâsib/işleyen, Allah Teâlâ da hâlik/yaratıcıdır. Allah'ın emrettiği fiilin gerçekleşmesi Allah'ın emri, rızası, muhabbeti, ilmi, meşiet, kazâ ve takdiriyledir. Farzda emir, meşiet, muhabbet, rıza, kazâ, kader, tahlîk, hikmetler, ilim, tevfiik ve de Levh-i mahfûz'da yazılma vardır. Ancak isyanları, günah işlemeleri Allah Teâlâ'nın ilmiyle, kazasıyla, kaderiyle ve meşietiyedir. Emriyle, rızasıyla ve muhabbetiyle değildir. Sonuç itibariyle hiç kimse küfür ile veya iman ile zorlanmamıştır.²³⁶

Şerefü'l-akîde'de ahirete iman ile vefat eden fasık kişinin ebedî cehennemlik olmayacağını izah eder.²³⁷ Bu açıklamanın Mu'tezile'ye cevaben yer almıştır.²³⁸

Mâtürîdî'nin görüşlerine de yer verir. Marifetullâh'ın dört merteye üzere olduğunu açıklar. Dördüncü merteye olarak tevhitte bahseder. Tevhidi ise Allah'ı vahdaniyetle bilmek şeklinde izah eder. Kalplerin derinliklerindeki sır olduğuna değinir. Hidâyet nurunun ise bu sırrın içinden çıktığı görüşündedir. Hidayet nurunun ortaya çıkışında insan etkisi olmadığını savunur. Cebrî bir yaklaşım olarak algılanan bu görüşler için Müstakimzâde kaynak belirtmemiştir.²³⁹

1.6.2. Amel-İman İlişkisi

Amel iman ilişkisi itikadî mezheplerin oluşmasında etkili olan meselelerin başında yer alır. Sıffin Savaşı sonrasında halifelik konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık beraberinde “büyük günah işleyenlerin durumu” meselesini gündeme getirdi. Zira Hariciler olarak adlandırılan grup halife belirlenmesinde hakeme gidilmesini yanlış bulmaktaydı. Hakeme uyanların da imanlarının gittiğini iddia ettiler.

Ehl-i sünnet âlimleri günah işleyen kişinin günahkâr mümin olduğu görüşündedir. Müstakimzâde de bir Ehl-i sünnet âlimi olarak bu görüşlere katılır. Ona göre günah işleyen kâfir olmaz. İmanı ortadan kalkmaz. Büyük günah işleyen kişi fasık

²³⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 18-19.

²³⁶ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 19-20.

²³⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 28.

²³⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2:574.

²³⁹ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 70.

olur. Günah olduğu kesin olan bir fiil için helaldir derse kâfir olur.²⁴⁰ Müstakimzâde, amel-iman ilişkisine dair Haricilerin, Mu'tezile'nin ve Mürcie'nin görüşlerinin yanlışlığını izah eder. Ehl-i sünnet âlimlerinin ittifak ettiği görüşlerini açıklar. "Mümine günah zarar eylemez.", "Asi olan mümin cehenneme girmez.", "Ahirete iman ile giden fasık kişi cehennemde ebedi kalır." Denilmesinin yanlış olduğunu ifade eder. Mürcie'nin de "yaptığımız iyi ameller kabul olmuştur, günahlarımız da elbette bağışlanmıştır." diye hüküm vermesinin yanlışlığına dikkate çeker. Küfür ve şirk dışındaki günahlardan bir günah işleyip tövbe edemeyip iman ile ölen kişinin durumu, Allah Teâlâ'nın takdiri ve iradesine kalmıştır. İsterse azap eder ve dilerse onu affeder, azap etmez. Fakat iman ile giden kişinin günahlarını Allah Teâlâ bağışlamazsa da o kişi ebedi cehennemlik olmaz. Her durumda cehennemden kurtulur. Bir müminin mizanda amelleri tartıldığında eğer iyi amelleri fazla ise o mümin Hak Teâlâ'nın lütfuyla cennete girer. Ancak kötü amelleri çok gelir ve şefaati hak ediyorsa Allah Teâlâ'nın izniyle Peygamberimiz ona şfaatçi olur. Bu şekilde o kişi cennete girer. Şefaati hak etmiyorsa cehenneme girer. Lakin ebedi kalmaz. "Mümin elbette cennete girer, asla cehenneme girmez" demeyiz. Kâfirler ise cehennemde ebedi kalacaktır. Bir mümin ise cehennemde ebedi kalmaz. İman amel olmaksızın bile kurtuluşa vesiledir. Müslüman ahiretteki akıbeti hakkında korku ve ümit içinde olmalıdır.²⁴¹

Müstakimzâde Ebû Hanîfe'nin *Fıkhü'l-ekber*'deki görüşlerinden biri olan imanın artıp azalmayacağı hususuna da değinir. Göklerde ve yerlerde olanların ve tüm müminlerin imanları fazla ve noksan olmaz. Hepsi iman ve tevhit noktasında eşittir. Ancak amelde birbirlerinden eksikleri veya fazlaları vardır. Bu ise imanı artırıp azaltmaz. Fazlalık ve noksanlık kabul eden ameldir. İman için artma ve eksilme kabul edilebilir değildir. İman tasdik demek olup tasdik için artma ve eksilme söz konusu değildir. Bu nedenler iman artıcı veya eksilici olmaz. "Mü'menün bih" olarak ifade edilen akaid/inanç esasları yani iman edilmesi gereken şeyler artma, eksilme kabul etmez. Bu hususlarda tüm mükellefler aynı seviyededir. Bu açıdan da imanda artma ve eksilme olmaz. Her ümmetin mensubu peygamberlerin Allah Teâlâ'dan getirdiği hususlara ve hükümlere iman etmelidir. Öyleyse tüm mükelleflerin imanı aynı seviyededir. İmanlarında da artma veya eksilme yoktur. Fakat "kuvvet ve zaaf

²⁴⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 26-27.

²⁴¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 28-29.

bakımından farklılığı vardır.” Bazı müminlerin imanı güçlü olur. İslam, Hak Teâlâ'nın tüm emir ve hükümlerine teslim ve ona boyun eğmektir. O halde iman ile İslam arasında sözlük anlamı itibariyle fark vardır. Zira iman tasdiktir ki fakat kalbî bir hâldir. İslam teslimdir. Kalp ile bedenle veya her ikisi ile olur. Ama biri birine lazım gelir ki vücudun iç kısmı ve dış kısmı gibidir ki iman iç tarafı ve İslam dış tarafı gibidir.²⁴² İslam olduğu yerde iman ve iman olduğu yerde İslam bulunur. İman İslamsız ve İslam imansız olmaz. İman, İslam ve şeriat tümüne din denir.²⁴³

1.7. İmâmet

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların idarecisinin kim olacağı tartışması kelâm konularında imâmet başlığı altında ele alınır. Şiiiler imameti nübüvvetin devamı olarak görür. İmamet nas ve tayin iledir. Hiz. Peygamber'in (a.s) Hiz. Ali'yi halifesi/imamı olarak belirlemiştir. Ehl-i sünnet âlimlerinin bu konudaki yaklaşımları Şîa'nın hilâfet/imâmet konusundaki görüşlerine muhalefet şeklinde tezahür etmiştir. Ehl-i sünnet'e göre imamet, imanî bir konu değil siyâsî, toplumsal bir konudur. İmamın belirlenmesinde seçim ve çoğunluğun ittifakı önemli bulunmuştur.²⁴⁴ Osmanlı döneminde de Şah İsmail (1501-1524) önderliğindeki Şii yayılcılığı tehdit olarak algılanmıştır. Şîa karşıtı söylemlere, hem ulemânın eserlerinde hem de tasavvufî eserlerde rastlanılmaktadır.

Müstakimzâde Ebû Hanîfe'nin *Fıkhu'l-ekber*'de Hiz. Peygamber'den sonra halifelik yapan dört isimle ilgili yaptığı üstünlük sıralamasına *Şerefü'l-akîde*'de yer verir. Hem dört halife ile ilgili hem de sahâbe ile ilgili övgüleri aynı doğrultudadır. Müstakimzâde'ye göre peygamberlerden sonra insanların en faziletlisi, ümmetin babası olarak nitelediği Hiz. Ebû Bekir'dir. Ondan sonra da Hiz. Ömer'dir. Ardından sırasıyla Hiz. Osman ve Hiz. Ali gelir. Hulefâ-yi Râşidîn'i ve sahebeyi sevip, sayıp onların yolundan gitmemiz gerektiğini izah eder.²⁴⁵

Hazret-i Ali Divanı'nda Müstakimzâde, Hiz. Ali'nin kendisini nesep olarak üstün ve asil olarak nitelediği; fazilet ve keremde Hiz. Muhammed'den sonra geldiğine

²⁴² Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 33.

²⁴³ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 34.

²⁴⁴ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*, 7. baskı (Konya: Tekin Kitabevi, 2012), 393-402.

²⁴⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 25-26.

dair sözünü nakleder.²⁴⁶ Hz. Ebû Bekir’i sahabenin en hayırlısı olarak tanıtır onun cennetle müjdelendiğini ifade eder. Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında “Resûlullah’tan sonra en hayırlılar onlardır.” dediğini nakleder.²⁴⁷ Hz. Ebû Bekir’in halifelik konusunda pek istekli olmadığını söylemesi üzerine Hz. Ali’nin en önemli iş olan namaz konusunda onu tercih etmesine dikkat çektiğini ve Hz. Peygamber’in Hz. Ebû Bekir’i hayattayken seçtiği görüşünü savunur.²⁴⁸ Muâviye b. Ebû Süfyân’ın hilâfeti Hz. Ali’nin hak ettiğini ve kendisinin makam ve mevki tutkusuyula ona muhalefet ettiğini bizzat kendi ağzıyla beyan ettiğini iddia eder²⁴⁹ Müstakimzâde, Hz. Osman’a hitaben Hz. Ali’nin söylediği iddia edilen iki sözü nakleder. Bu sözlerde Hz. Osman’ın halifelige geçişinde şurayı dikkate almadığı ve Hz. Peygamber’e akrabalık hususunda kendisinin daha yakın olduğuna değindiğini nakleder. Ancak Müstakimzâde, yaptığı açıklamada bu sözlerin Hz. Ali’ye ait olmadığını Şîa mezhebinin inancına göre kötü niyetli kişilerin tarafından uydurulduğunu savunur. Ayrıca Müstakimzâde’nin Şîa’ya muhalefet kastıyla Hz. Ebû Bekir’e ait olduğu iddia edilen sözlerin de güvenilmez olduğunu ifade etmesi dikkat çekicidir. Bu açıklamalarıyla Müstakimzâde’nin Ehl-i sünnet ve Şîa görüşleri arasında mütedil bir yaklaşım sergilediği düşünülmektedir.²⁵⁰

1.8. Diğer Fıkhî-Kelâmî Konular

Müstakimzâde *Şerefü’l-akîde*’de klasik kelâm eserlerinde yer alan konulara ilaveten bazı konuları da açıklamıştır. Mesh üzerine mesh, teravîh namazı, fasıkların arkasında namaz kılmanın caiz olup olmadığı hakkında izahlarda bulunmuştur. Fıkhî olarak değerlendirilebilecek bu konular kelâmî tartışmalarla ilişkilendirildiği için *Şerefü’l-akîde*’de bu bahislere yer verildiği düşünülebilir.

Şîiler mest üzerine meshin caiz olmadığı görüşündedir. Ve zamanla mest üzerine mesh etmek Şîa’ya muhalefetin ve Ehl-i sünnete bağlılık göstergesi haline gelmiştir.²⁵¹ Ebû Hanîfe *el-Vaşıyye*’de mestler üzerine meshetmenin caiz olduğunu açıklamıştır. Bu konudaki hadisin de mütevatire yakın olması nedeniyle inkâr edenin

²⁴⁶ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 153.

²⁴⁷ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 352-353.

²⁴⁸ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 353.

²⁴⁹ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 381.

²⁵⁰ Müstakimzâde, *Hazret-i Ali Divanı*, 174.

²⁵¹ Erdoğan, “Mesh”, 29:301-303.

küfre girme durumu olduğunu savunur. Müstakimzâde de Ebû Hanîfe'nin *el-Vasiyye*'deki bu görüşünü önemseyerek bu konuda *Şerefü'l-akîde*'de şöyle bahseder.²⁵² Mestler üzerine mesh eylemek sünnettir. Yolcu olmayıp ikamet eden kimse abdesti bozulduktan sonra o abdest ile giydiği mestleri üzerine bir gün ve bir gece mesh eylemesi vaciptir. Ve yolcu veya seferî olan için mesh müddeti üç gün ve üç gecedir. Abdest aldıkça mukim ve misafir için mestlerine mesh eylemeleri gerekir. Bir kimse mestlere mesh olunmaya razı olmasa ve caiz olmadığını söylese onun hakkında küfre girmesinden korkulur. O kişi imam olsa ona uyulmaması gerekir.²⁵³

Teravîh namazı hakkında da kadınlar ve erkekler için sünnet-i müekkede olduğunu açıklar. Cemaatle erkeklerin kılabilceği görüşündedir. Bazı Râfîzîler'in "Teravîh erkeklere sünnettir, kadınlara değildir." dediğini bazılarının da "Teravîh kimseye sünnet değildir." dediğini nakleder.²⁵⁴

Cemaate namaz kıldırarak kişinin nitelikleri ile ilgili değerlendirmede bulunur. Müminlerden namazın edasında imamlığın üstesinden gelen kimse ister salih olsun ister fasık olsun ona uymak caizdir ve bu şekilde cemaat sevabı elde edilir.²⁵⁵ Lakin salih olan kimseye uymanın sevabı fasık olana uymanın sevabından fazladır. Müttaki kişinin imamlığının enbiyadan birinin imamlığı gibi olduğuna dair ve bir peygambere uyarak namaz kılmanın bütün küçük günahların affına sebep olduğuna dair hadis-i şerifler olduğundan bahseder.²⁵⁶

Müstakimzâde'nin *Şerefü'l-akîde*'de değindiği bir diğer fikhî konu ise sihir konusudur. Sihir yapmayı öğrenmek caiz değildir, gerekli değilken yapmak küfürdür. Ancak yapılan bir sihrin olumsuz etkilerini bertaraf etmek için sihir yapmayı öğrenmenin caiz olduğunu izah eder.²⁵⁷

Hz. Peygamber'in (a.s) adı geçtiğinde tasliye (salât ve selâm etmenin); sahâbenin adı geçtiğinde tarziyenin (Allah ondan razı olsun demenin) caizliği konuları Kadızâdeliler ve Sivasîlerin tartışma konuları arasında yer aldığına değinmiştik.

²⁵² Ebû Hanîfe, "Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 67;

²⁵³ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 27.

²⁵⁴ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 27.

²⁵⁵ İyi veya kötü de olsa büyük günah işlemiş olsa da imamların arkasında namaz kılınması gerektiğine dair hadis Ebû Dâvûd, "Cihad", 33 kaynağında geçmektedir.

²⁵⁶ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 28.

²⁵⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 31.

Müstakimzâde de Sivasîlerden yakın duruşunun da etkisiyle tasliye ve tarziyenin önemine dikkat çekmiştir. Ve her fırsatta *Şerefü'l-akîde*'de buna dikkat etmiştir.²⁵⁸

Müstakimzâde, şeriatin avam için olduğunu, ibadetlerin ortadan kalkmasını savunan İbâhiyye yaklaşımını da şöyle eleştirir: “Zannetmesin ki varlıkların hakikati ve hükümlerinin arasında temyiz terk edilerek mevcudât] sanki tek şeymiş gibi kabul edilmemelidir. Muhâlifât da uygun olana dönüştürülüp fenâ sebebiyle Allah'ın nehiy de emir gibi ahkâmda mütemeyyiz olmaya. Ve “Şeriata aykırı bazı işler gizli/kapalı olup şeriatın sınırları avamdan saf insanlar içindir.” diye düşünülmesin. Bu mezhep/düşünce tarzı kusurludur ki şeriat-ı şerifin duraksatılmasına ve latîf ibadetlerin ortadan kalkmasını kastedenlerin yoludur. Onlar İbâhiyye'dir.”²⁵⁹

1.9. Tasavvufî Görüşleri:

Müstakimzâde Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye koluna mensup bir şeyhtir. Onun tasavvufî görüşleri bu çalışmamızın konusu değildir. Ancak *Şerefü'l-akîde*'nin bazı bölümlerinde müellif, tasavvufî değerlendirmeler de yapmıştır. Nihayetinde söz konusu bu değerlendirmeler, onun kelâmî görüşlerine de yansımıştır.

“Tarikat-i Cüneydiyye hakır.” ifadesini her fırsatta dile getiren Müstakimzâde, sûfilerin efendisi diye bahsederek övdüğü Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) yolunu benimsediğini vurgulamıştır.²⁶⁰

Tasavvufu çeşitli şekillerde tanımlamaktadır. Allah Teâlâ'nın mârifetine meşakkatli nefis terbiyeleriyle ruhun manevi yolculuk durumundan bahseden ilmi tasavvuf olarak tanımlar. Ona göre tasavvuf, zahirde şer'i edebler ile ameldir.²⁶¹ Cüneyd-i Bağdâdî'nin “Sünnete uygun her ahlâkî davranışı tercih etmek, alçakça davranışları terk ve inkâr olunmaktır.” Ve Şeyh Şiblî'nin “Tasavvuf duyuları kontrol etmek ve ruhların bağlanmasıdır.” tanımlarına da *Şerefü'l-akîde*'de yer vermiştir. Yine Müstakimzâde'ye göre tasavvuf ilmi, fıkıh ilminin özüdür.²⁶²

Velîlere düşmanlıktan okuyucularını sakındırmaktadır. Velîlerin bazı anlaşılması güç meseleleri anlayabildiklerine dikkat çeker. Bir mutasavvuf olan

²⁵⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 26.

²⁵⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 45.

²⁶⁰ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 7-38-48.

²⁶¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 44.

²⁶² Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 46-48.

Müstakimzâde'nin velîlere hürmet konusundaki tavsiyeleri gayet anlaşılır bir durumdur. Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye*'de Halvetîlerin velîleri sahabeden ve bazı peygamberlerden üstün görmesinden bahseder. Birgivî eserinde bu düşüncede olanları tekfir etmektedir.²⁶³ Müstakimzâde'nin velîleri aşırı öven bir tutum içerisinde olmasını, Birgivî'den etkilenen Kadızâdelilerin takipçilerine tepki olarak açıklayabiliriz.

Allah Teâlâ'yı ilâhî hakikatlere ulaşarak bilen Ârif-i billâh'ın; Allah Teâlâ'yı ahkâmıyla, hükümleriyle tanıyıp bilen ârif-i biahkâmî'llâh'tan üstün tutar. Benzer minvalde ledün (bâtın) âlimlerinin zahir(ahkâm) âlimlerinden daha makbül olduğu görüşünü de derinleştirerek tekrarlar.²⁶⁴

Müstakimzâde'nin bahsettiği tasavvufî kavramlar arasında insibağ ve in'ikâs da vardır. İnsibağ [manevi boyanma] ve in'ikâsın [hâl yansıması] “erbâbından cismânî ve rûhânî istiâza-i şuhût ve ashâbından sûrî ve manevi ahitler alma ve feyzlenme ahitleri” yoluyla elde edilebileceğini açıklar. Tasavvufî çevrelerde “vesîle ayeti” olarak bilinen “O'na yaklaştırmaya vesile arayın” el-Mâide 5/35 ayeti ile bu kavramları ilişkilendirir. “İnsibağ ve in'ikâs”ı Allah Teâlâ'nın emirlerine yönelten mürşidin eteğine sarılmaya ve onun rehberliğiyle bâtinî ilimleri elde etmeye bağlamaktadır. Batınî ilimleri, Allah Teâlâ ile ahabâbı [sevdikleri] arasında bir sır olarak kabul etmektedir. Bu sır Allah Teâlâ'nın sevdiği kullarının kalplerinde ilâhî eşsiz bir emanettir ki gerekli olan ihlastır.²⁶⁵ Müstakimzâde'nin bu konudaki görüşleri İmâm-ı Rabbânî'ye dayandırılabilir. İmâm-ı Rabbânî müridin şeyhinden yansıyan nurla nurlandığını ve zamanla şeyhinin boyasına girdiğini ifade eder.²⁶⁶

Karîb ve baîd kavramlarını da *Şerefü'l-akîde*'de açıklamaktadır. Müstakimzâde'ye göre Allah Teâlâ kullarına karîb [yakın] veya baîd [uzak] olur. Bu yakınlık veya uzaklık; kulların birbirine olan yakınlık ve uzaklığı veya algılanabilen mesafe, durum ve şekil itibariyle değildir. Allah Teâlâ'nın yakın olması; kullarda emsalleri arasında keramet ve izzete mazhar olanlar için mümkündür. Uzak olması ise alçaklık, hüsrân ve zillet ehli yani aşağı ve benzerlerinden aşağı olması anlamındadır.

²⁶³ Birgivî, *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*, trc. Celal Yıldırım, 60.

²⁶⁴ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 47.

²⁶⁵ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 43-44.

²⁶⁶ Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidlik XII. (XVIII.) Yüzyıl*, 248.

Müstakimzâde'ye göre, Allah Teâlâ'ya itaat eden ve emirlerine uyan kul Rabbine yakındır. İsyân ederek, yasaklarından kaçınma kaygısında olmayan kul da Allah Teâlâ'dan uzaktır. Kurb ve bu'd [Allah'a yakın olma ve uzak olma] bu manada ikbâl [önüne götürmek] ve tehhür [geride bırakmak] da yine kulun sıfatıdır. Allah Teâlâ'ya nispet edilmesi kulların anlaması içindir. Müstakimzâde, kurb ve bu'd gibi tasavvufî kavramları açıklarken [“Biz ona şah damarından daha yakınız.” el-Kâf 50/16] ayetini de delil olarak kullanır.²⁶⁷

İbnü'l-Arabî ile anılan vahdet-i vücûd anlayışını bazı yerlerde tasavvufa uzak kalan kişilerin veya bu yola yeni girenlerin kavramasını beklemez. Bunu mânevî bir tecrübe olarak görür. Ancak bu noktada bir tehlikeye de dikkat çeker. Hulûl ve ittihâd kavramlarını kullanarak insanın Allah Teâlâ ile cismânî olarak birleşmesini veya Allah Teâlâ'nın insan bedenine girmesini asla kabul etmez. Bu düşüncede olanları dalâletle suçlar ve bunu küfür olarak niteler. Bir Müceddidî olarak Müstakimzâde, İmâm-ı Rabbânî'nin izah ettiği “vahdet-i şuhûd”u daha makûl görmektedir. Vahdet-i şuhûd”u izah ederken ise (همه است) [Her şey O'dur.] demek yerin (همه ازوست) [Her şey O'ndandır.] demek gerektiğini belirtir.²⁶⁸ Ancak yer yer vahdet-i vücûdun doğru anlaşılması için de izahlar yapmıştır: “Sûfiye-i kiramın vahdet-i vücûd dedikleri budur. Kâmil tarikat ehlinin cezbe halinden dolayı Esmâ'nın nurlarıyla gark olmasıyla mâsiva onun nazarından gizlenmiş olur. Güneş doğduğunda yıldızların ortadan kaybolduğu gibi. Yoksa mahvolmaz ve yok olmaz.”²⁶⁹ Esasen Müstakimzâde'nin bu konudaki görüşü; diğer Anadolu Müceddidîlerinden farksızdır. İki görüşten birini tercih etmek yerine bu görüşleri uzlaştırmaya çalışmıştır.²⁷⁰

Fenâ ve bekâ tabirlerinin de doğru anlaşılması gerektiğine dikkat çeker. Bu kavramların hakikatini bilmeyenleri şöyle uyarır. “Fenâ ve bekâ” zannedilmesin ki varlıkların hakikati ve hükümlerinin arasında ayırt etme terk edilip tüm varlıklar sanki tek şey gibi kabul edilip muhâlifât [aykırı görülen şeyler] de uygun olana dönüşüp fenâ sebebiyle yasaklama da emir gibi hükümlerde ayırt edilmesin.²⁷¹

²⁶⁷ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 38.

²⁶⁸ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 8,45,46,48.

²⁶⁹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 8.

²⁷⁰ Şimşek, *Osmanlı'da Müceddidilik XII. (XVIII.) Yüzyıl*, 71.

²⁷¹ Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 45.

Keşf kavramına da değinen Müstakimzâde, Hz. Musa'ya tamamen keşf olunmadığını ancak Hz. Hızır'a keşf'in verildiğini düşünmektedir. Buradan yola çıkarak ledün ilmine sahip olan velîlerin bâtinî hakikatlere ulaştığını savunur. Sadece zâhire göre hüküm veren âlimlere (zâhir ulemâsı) atıfta bulunarak ilmin batınî yönünün eksik bırakılmaması gerektiğini iddia eder. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in batınî manasının olduğu görüşündedir.²⁷²

Müstakimzâde Allah lafzının yüceliği hakkında açıklamalar yapmıştır.²⁷³ Zeccâc'ın (ö. 311/923) *el-İbâne ve't-tefhîm 'an me'ânî Bismillâhirrahmânirrahîm* kitabından yaptığı alıntıda Hz. İsa'nın hurûfî bir yaklaşımla besmeleyi tefsir ettiğini iddia eder. “bâ harfinin Bahâullah, sin harfinin Senâullah, mim harfinin Mülküllâh” anlamına geldiğinden bahseder. Ancak Hz. İsa'nın dilinin İbranice olduğu düşünüldüğünde Arap alfabesinde yer alan harflere anlam vermesinin pek anlaşılır bir durum olmadığı ortadadır. İmam-ı Silefi'nin *Meşîha-i Bağdadiyyesi*'nden yaptığı alıntıda ise ölüm meleğinin ayasında besmele olduğunu ve agâh olan ariflerin ruhlarının uçtuğunu aktarır.²⁷⁴ “Rabbi-l'âlemîn”i açıklarken “âlem”in mâsiva [Allah'ın zâtı dışındaki varlıklar] olduğunu ve Allah'ın vücudunu [varlığını] tanımaya sebep olan her şey olarak açıklar. Âlemlerin on sekiz hatta on sekiz bin türünün olduğunu Besmeledeki on sekiz harfin de bu âlemlere işaret ettiği görüşündedir. Yazılışında on dokuz harf olduğundan insan âlemini de dâhil eder.²⁷⁵

Fatihâ Sûresi'nin birçok ilim, hikmet ve sırrının besmelede gizli olduğunu iddia eden Müstakimzâde, besmelenin üstün vasıf ve ince manalarının özünü ise bâ harfinin kapsadığından bahseder. Bâ harfinin noktasını da Allah'ın vahdet mertebesine işaret olarak görür.²⁷⁶

Yerine gelmeyen bir isteği olanlar için tevessül ve râbîta ile durumu “kemâl ehlinin ervâhına” bırakmayı önerir. Nöbet ehli/ashabı olarak bahsettiği kişilerin ruhanîyetlerinden istiâne, istimdat ve himmet istenebileceğini açıklar. Darda kalanlara Allah'ın izniyle bu şekilde yardım edilebileceğini belirtir.²⁷⁷

²⁷² Müstakimzâde, *Şerefü'l-akîde*, 44-45.

²⁷³ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 40-48.

²⁷⁴ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 52-53.

²⁷⁵ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 60-63.

²⁷⁶ İncebilir, *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, 91.

²⁷⁷ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 32-33.

Şeyhe bir hususta niçin demenin kişinin helâkine sebep olacağından bahseder.²⁷⁸ *Âdâb-ı Ulul-Elbâb* adlı risalede şeyh-mürîd ilişkisinin adabından bahsedilmiştir. Ancak şeyhler insanüstü niteliklerle tarif edilmiştir. Eserde Müstakimzâde'nin mürîdin şeyhe tam teslimiyet göstermesi gerektiği yönündeki tavsiyeleri aşırı yüceltici bir yaklaşım olarak görülmüştür.²⁷⁹

²⁷⁸ Müstakimzâde, *Ahidnâme*, 88.

²⁷⁹ Yıldız, *Müstakimzâde Sadeddin Süleyman b. Muhammed'in (1718-1782) Adâb-ı Ulul-Elbâb Adlı Risâlesi Bağlamında Tarikat Âdâbı ile İlgili Görüşleri*, 169-173, 232-234.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FIKHU'L-EKBER TERCEMESİ

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Allah'ın bütün lütf-ü keremine hamdolsun. Kelâm-ı kadîm ile hidayet verdiği Habîbi Muhammed'e, âline, ashabına, usûl ve fûruuna salât ve selam olsun.

Bundan sonra Ehl-i İslam'dan olan insana, kâmil mü'min denilebilmesi; hak itikat üzere olmak, amelde yapılması emredilenlere uymak ve yapılması yasak edilenlerden kaçınmakla olur. Lakin bu, kemâl üzere emirleri edâ etmeye mümkün merteye çaba göstermekle elde edilir. Bazı vakitlerde zaman veya mekân veya mizaç veya zorla müsaade edilmedikçe şer'î özür (mazeret) Allah katında makbuldür ve günahı affedilmiş olur. Yani hak akâide dair kusuru olan kadar zararlı olmaz. Lakin akaid meselelerinden itikat vacip olan maddelerin birinde Ehl-i sünnet ve cemâat²⁸⁰ icmâlarına aykırı bir durum olsa dalâlet veya bazı hususlarda tekfir bile edilebilir. Hatta yazdılar ki; akâid meselelerinden birinde bir şüphe ortaya çıksa derhal onu düzeltmek ve ortadan kaldırması gerekir. Eğer kudret sahibi ise bakması gereken yerine müracaat ederek ve eğer değilse kudret sahibi olan âlimlerin birinden, belki birkaçından sorarak ve araştırarak durumu açıklığa kavuşturması gerekir. O şüpheyi zamanında ortadan kaldırmaya çabalamak gerekir. Eğer sorgulamadan önce ecel gelirse şüphe ile intikal etmemek için o şüphe sonradan ortaya çıktığında “Hak Teâlâ'nın ve Resûl-i Hudâ'nın (aleyhi't-tehâya) burada murâd-ı şerifleri ne yönde ise onun üzerine iman ve itikat eyledim” diye genel olarak inanıp ondan sonra ayrıntılarına talib olunur dediler. Zira şöyle bir hadis ulaşımıştır: “Bid'at sahibi olan kimseden tövbeyi Hak Teâlâ men' eyledi.” Yani Allah Teâlâ, Kâbili't-tevbe (tövbeleri kabul edici) iken ehl-i bid'atin bekâda azap çekmesi için Şedîdü'l-ikâb (azabı şiddetli olan) olarak onu tövbeye muvaffak etmez.” demek olur. İmam Münâvî, hadisin şerhinde der ki: “Bid'at ona denir ki Hak Teâlâ'nın zâtı, sıfatı ve efâli hakkında hak olarak tâbi olunan yolun aksine nazaran ve taklîden itikat eylemektir.” Meslek, Hak Ehl-i sünnet geçen üç hususta itikatlarıdır ki; Kitap-Sünnet ile tesis edilmiştir. O halde şânına özen gerekli olması yönüyle Hazreti ümmetin imamı, sıkıntılarını giderici Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh radiyallâhu anh ve irdâ cenâbının *Fıkh-ı Ekber* ismiyle

²⁸⁰ (Cemâat, sevâd-ı a'zâm üzere cem' olan tâifedir.)

meşhur olan itibarlı eserinin faydası bid‘at ehline has olmakla birlikte herkes için Türkçe üzere tertîn ve tercüme edilmiştir. Ardından şerh tarzında olan *İşârâtü'l-Merâm*'dan²⁸¹ ve diğer mufassalâttan önemli, faydalı hususlar aktarılmıştır. Yapılan ilavelerle aydınlatılmış saf/temiz kalpli iman ehline hizmetkâr olan bu işe emek veren fakîr olup ismi belirlenen (*Şerefü'l-Akîde*) tarihi²⁸² başlarında besmele ve hamdele ile başlandı. Hak Teâlâ tamamlamaya muvaffak eyleye âmin.

Bilinmelidir ki mümin muvahhid için gerekli şer‘î tekliflerin şart olması için akıl derecesi ve buluşa ermek gerekir ki buluş çocukluk sınırındır. Bir kimsede gerçekleştiğinde başta ona lazım ve vacip olan mü'menün bih (iman esasları) diye tabir olunan bu altı emirde ikrar etmiş olmasıdır. (Âmentü billâhi ve melâiketihî ve kütübihî ve rusûlihî ve'l-yevmi'l-âhiri²⁸³ ve bi'l-kaderi hayrihî ve şerrihî mine'llâhi Teâlâ) [Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna iman ettim.] Bu altı maddeyi ikrar ve tasdik etmekle imanı sahih ve itikâdı tam/dürüst olur. O kişi için “cemâ'at-i ehl-i îmân içinde Ehl-i sünnet müslümandır” demek doğru olur. Manası demek olur ki: “İman eyledim ve itikad edip inandım Allah Teâlâ'ya, yani Allah Teâlâ mevcuttur ve kemâl sıfatlarıyla vasıflanmıştır diye inandım. Onda asla noksanlık şaibesi ve hata belirtisi yoktur. Ve de Allah Teâlâ'nın meleklerine itikat ettim ki onlar Hak Teâlâ'nın ibadetinde gevşeklik göstermeyen kullarıdır. Ve de kitaplarına itikad ettim ki semâvî ve ilhamîdir, tümünün işaret ettiği şeyler vuku bulur. Ve de resullerine itikat ettim onların tümü Allah Teâlâ'nın kulları ve peygamberleridir. Ve de kişi vefat eyledikten sonra kıyamet günü olduğunda yine dirilip (ba's) kalkar. Ve de kadere itikat ettim, hayır ve şer Hak Teâlâ'nın yaratmasıyla demektir.²⁸⁴

²⁸¹ Beyâzîzâde Ahmed Efendi'ye ait olan Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri ile ilgili *el-Uşûlü'l-münîfe* adlı eserine yazdığı şerh.

²⁸² Eserin yazılış tarihi eserin adının ebced hesabına göre değeri olan 1195'e denk gelmektedir.

²⁸³ Bazı rivayetlerde “ve'l-yevmi'l-âhiri” yerinde “ve'l-ba'sü ba'de'l-mevt” vardır. İfade ettiği mana birdir.

²⁸⁴ “Elhamdülillah gerçekten müminim” demek asla ve kat'iyen Ehl-i sünnet'in çoğunluğuna göre gerekir. Bazıları akîbet emrine sürüklenen olur asi olmaksızın inşallah demeyi caiz gördüler. Lakin eğer teberrüken olmazsa caiz görülmez. Zira şüphe alâmetidir. “İmanda şüphe için küfrü gizlemek olduğu bellidir.” dediler.

1. Husus:

Kader tüm varlıkların ve masivâ diye tâbir olunan kâinatın, her birinin zamanı geldiğinde var olmasına Hak Teâlâ'nın irâdesiyle irtibatlı olmasına denir. Kader kazânın tafsilidir. Kazâ ezellerin ezeli Hak Teâlâ'nın tüm varlıklara ezeli irâdesi ile alâkalı olmasına denir. Kader, ezelde meydana gelmesi ve ilişkisi olan irâde ile her nesneyi belirli vaktinde yaratarak ortaya çıkarmasına derler. O halde mü'mine gereken budur ki "hayır ve de şer Hak Teâlâ'nın ezelde hükmedip vakti geldiğinde yaratmasıylaadır." diye itikâd eyleye. Bundan sonra diliyle de ifade etmek gerekir. Eğer bir şeriatın izin verdiği bir engel yoksa dil ile ikrar olmadan kişinin îmânı sıhhat bulmaz. Şer'i engele şu örnek verilebilir. Bu itikâd üzere olanlara düşman olan tâife içinde bulunup öldürülmesi veya uzvunun kesilmesine sebep olunacağı kanaati ağır basıyorsa imanını ilan ve izhar eylemese özürlü geçerli olur. Zira ikrar imanın rüknüdür. Lakin zorunlu şart değildir. Öyleyse özür onun terkinde makbûldür. Bu durumda diliyle ikrar etmesi şart değildir.

2. Husus:

Ve dahi kıyamette olacak işlere itikâd vâcibdir ki gerçekleşmesi kesindir. Zira yalandan uzak olan Allah azîmüşşân Kur'ân-ı Kerîm'inde ve muhbir-i sâdık [doğru haber veren] olan Rasûlullah sallallâhü aleyhi ve sellem hadislerinde beyan buyurup tevâtüren bizlere ulaşmış ve ilm-i yakîni hâsıl olmuştur. "Hesap, mîzan, cennet ve cehennem tümü hakdır." diye itikâd eden kişi mü'min olur.

3. Husus:

Ve dahi Hak Teâlâ vâhid yani birdir ki eşsizdir, lakin adet olarak bir ki ikinin yarısı olma manasında değildir. Belki zâtında, sıfatlarında, ortağı, nâzırı ve benzeri yok manasında birdir. Ve de kimseden doğmadı ve kimseyi doğurmadı. Canlı varlıkların özelliği olan doğmak ve doğurmak da onun yaratmasıylaadır. Ve de dengi ve nâzırı yoktur. Hıristiyanların "Hazreti İsa da Hakk'ın oğludur ve o da tanrıdır" dedikleri söz bâtıldır ve kabul edilmez. Zira Allah sameddir. Yani tüm varlıklardan ganîdir. Her şey her durumda O'na muhtaçdır. Öyleyse bu sıfatla nitelenmiş olan pak zât doğmaz ve doğuramaz ki bu hallerin ihtiyaç kaynağı olduğu açıktır. Hiçbir şey Hak Teâlâ'ya benzemez. Hak Teâlâ da mâsivâdan [Allah dışındaki varlıklar] herhangi bir şeye benzemez. Benzemekten ve denklikten uzaktır. Zira Hak Teâlâ, Vâcibü'l-

Vücûd'dur [Allah'ın varlığının zorunlu olması ve yokluğunun düşünülememesi]. Mâsivâ, tümüyle mümkünü'l-vücûddur [varlığı mümkün olan varlıklar]. Mümkün, Vâcib'e denk ve benzer olmaz. Vâcibü'l-Vücûd'un manası; "Zâtı var olmasını gerektirir, O'nun için asla hiç yok olmaz."demektir.

Fâide:

Birgilî'nin risâlesinde "Varlığı kendindedir." dediği bu manadadır. Onun içindir ki sıfat ve esmasıyla Zât-ı Şerîfi "lem yezel ve lâ yezâl"dir [Allah'ın ezeli ve ebedî olması]. Zâtî ve fiilî sıfatlarının tümü kadîmdir. Zât-ı Pâk'inin evveli ve âhiri yoktur ve beklediği bir husus ve durum yoktur. Sıfatından biri dahi geçici değildir. Sıfatında da nihâyet kemâl ile vasıflanmıştır. Yaratılanlardan hiçbir nesneye benzer değil iken kullara şah damarından yakın yani boyunda olan damardan da yakındır. Lakin cismin cisme olan yakınlığı gibi değildir ki zâtında benzeri olmadığı gibi sıfatında eşi benzeri yoktur. Keyfiyetine bahis ile vâkıf olmak imkânsızdır.

Kâşife:

Gerçek tarikat ehli, ona hâl ile vâkıf olur. Onun için "Tarîkat-i Cüneydiyye haktır." demek lazımdır. Hak Teâlâ'nın zâtını tefekkür ve tahayyül caiz değildir. O babta kalbe her ne gelirse, Zât-ı Bârî Teâlâ'nın zıddı ve hilâfidir.

285 "كلّ خطر ببالك أو هجس في خيالك فالله بخلاف ذلك"

(1) Onun için Hak Teâlâ bizlere ilm-i bi'z-Zât ile emreylemedi." buyurur.

“وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ”

[“Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor.” (el-Âli İmrân 3/30)] İlm-i bi't-tevhîd ile emir buyurur: “فَاعْلَمْ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” [“Bil ki, Allah'tan başka tanrı yoktur.” (el-Muhammed 47/19)] Ve hadiste sözü edilen emir ve nehyi bir cem edip buyurur: “تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في ذات الله” [“Allah'ın nimetleri hakkında tefekkür edin fakat Allah'ın Zâtı hakkında tefekkür etmeyin.”] Zirâ şân-ı âlisi “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ” [“O'na benzer hiçbir şey yoktur.” (eş-Şûra 42/11)] olan Zâtın Marifet-i Zâtı'na kuvvet-i nazariye ile erişmek ve kavramak imkânsızdır ki kuvvet-i izâfîyye ile tahayyüliyye ile ilm-i hâl hâsıl ve onunla ulaşmış olurlar.

285 [Aklına her ne gelirse veya hayaline ne gelirse Allah onun gibi değildir.]

Belki ibretle bakıp fiillerini ve sıfatlarını düşünmek gerekir. [Allah], Hayy-ı dâimî, Kâdir, Cebbâr ve Kahhâr'dır. Bir anda yok olmaz ve ölmez. Acizlik ve kusurdan uzaktır. Hâlik ve gerçek Râzık verici O'ndan başka yoktur. Ve Müdebbir ve Hâkim-i müstakil ancak Hak Teâlâ'dır. İki cihanda Mâlik ve mâsivâ O'nun varlığına nispetle öyle görünüyor ki yok olucudur. Zira yokluktan önce ve yokluktan sonra olup her yönden ihtiyaç ile az zamanda fâni olmaları kesin olduğu yönüyle belki onlara mevcut tabiri de uygun değildir. İşte sûfiye-i kiramın vahdet-i vücûd dedikleri budur. Yoksa Vücûdiyye'nin reddedilen sözleri değildir ki kâmil tarikat ehlinin cezbe halinden dolayı Esmâ'nın nurlarıyla gark olmasıyla mâsiva onun nazarından gizlenmiş olur. Güneş doğduğunda yıldızların ortadan kaybolduğu gibi. Yoksa mahvolmaz ve yok olmaz. Ve yahut Mümkün-i Vâcib ile birleşmek ve yahut hulûl vaki ki bunların yolları da reddedilmiş ola. İman ehlinen saf kişileri sû-i zandan kurtarmak için bahsimizin sonuna geldik. Zira hulûl ve ittihâdın küfür olduğunu Beyzavî, Mâide Sûresi'nde açıklamış ve son bölümde de bahsedilecektir. Sözü'n kisası, evvelce Zâti Sıfatlar dediğimiz hayat, kudret, ilim, kelâm, semî', basîr ve irâdedir. Fiilî sıfatları da tahlîk, terzîk, inşâ, ibdâ' ve sun'dur. Tahlîk halk edip yaratmaktır ve terzîk rızık vermektir. İnşâ ve ibdâ' yoktan var etmektir. Öyleyse bu zikrelediğimiz Sıfat-ı Rabbanîye'dir ki Hak Teâlâ haydır, hayat onun sıfatıdır. Ve de Kâdir'dir kudreti ezeldir ve tüm masivâyı ilmi kuşatıcıdır ve muhîttir ve tümüne âlimdir gökte ve yerde ilminden hariç nesne yoktur. Ve de Hak Teâlâ, mütekellimdir. Kelâm da ezeli sıfatıdır. Lakin Hakk'ın kelâmı halkın kelâmına benzetilemez. Halk alet ile mesela lisan gibi harfler ve sesler ile söyler. Kelâm-ı Mevlâ Teâlâ onlardan münezzehtir. Zira o araçların da yaratıcısıdır. Mushaflarda yazılan ve harflerden oluşan hakikatte Kelâm-ı Mevlâ'nın delilidir, kelâmın kendisi değildir. Öyleyse yazı ve onunla oluşan harfler ve de edâsında dinleyenin işitmekte ihtiyacı için ortaya çıkan sesin tümü sonradan meydana getirilmiştir, Hakk'ın kelâmı kadîmdir. Hazreti Musa'ya harf ve ses olmaksızın kelâm edip Kelîmullah [Hz. Musa] onu idrakte harf ve ses yaratılıp işitme araçları ile işitti. Ve de Hak Teâlâ Semî'dir, yani işiticidir. Ve de Basîr'dir ki görücüdür, Semî' ve Basîr O'nun sıfatlarıdır, kadîm ve ezeldirler. Ve de Hak Teâlâ Mürîd'dir ki dileyici demektir. İrâde O'nun ezeli sıfatıdır. Dünyada ve ahirette küçük-büyük, az-çok, gerek hayır-şer ve gerekse fayda-zarar ve eğer kurtuluş-hüsran ve eğer fazla-noksan tamamı Hak Teâlâ'nın iradesiyle ve meşîetiyle ve de kazâsıyladır. İrade

ve meşîeti taalluk eylediği şey elbette var olur ve eğer taalluk eylemezse yoklukta kalır:

(ما شاء الله كان وما لم يشأ لم يكن)

Yani murad eylediği vücuda gelir. Murad eylemediği gelmez. Eğer tüm varlıklar birleşse zerrât-ı âlemden bir zerreyi irâde-i aliye taalluk etmezse hareket ettirmeye güç yetiremezler. Öyleyse yokluktan varlık sahasına gelen her şey Hak Teâlâ'nın ezelde ilmi taalluk edip ilmine uygun kudret ve iradesiyle alakalı bir şekilde var olur. Zâtî sıfat demek fiilin onda mülâhazası olmaksızın Zât-ı Baht'ın sıfatı demektir. Fiilî sıfat her ne kadar zâtın sıfatı olsa da lakin onda fiilin mülâhazası olur ki ifademizden de anlaşılırdır. Hak Teâlâ ezelde Âlim'dir ve İlim O'nun ezelde sıfatıdır. Aynı şekilde ezelde Kâdir, Hâlik'tir ve Fâil'dir. Kudret, Tahlîk [yaratma] ve Fiil O'nun ezelde sıfatlarıdır. Lakin mef'ul sonradan meydana getirilmiş ki onda olan fiil, sıfatın ilişkisinden elde edilen eseridir, yaratılmıştır. Bildiğini ilmi-i ezeliyle bilir ve makdurâta ezeli kudretiyle güç yetirendir: "El-makdurkâin" ve diğer sıfatı böyledir. Yani sıfatlardan biri sonradan meydana getirilmiş değildir. Tamamı ezeli ve ebedîdir. Hak Teâlâ'nın sıfatları hakkında bir kişi "onlar sonradan olmadır ve yaratılmıştır demesi" veyahut o sıfatlar için "kadimdir" demesinde duraksama ve şüphe küfürdür. Bilgisizlik veya şüphe ile küfrü gerektiren sıfatlar şunlardır: Hayat, İlim, Kudret, Kelâm, Sem', Basar, İrâde, Tahlîk ve Terzîk'tir. Tahlîk ve Terzîk'ten kastedilen Tekvîn'dir. İşte bunları bilmemek ve şüphelenmek veya onları bilmeyen kişi onları bilmeye çaba ve isteği terk ederek, duraksaması küfür icap eder. Ona mü'min ve müslim denmez.

4. Husus:

Kur'an Hak Teâlâ'nın kelâmıdır. Yani zâtı ile kâim sıfatıdır. Kur'an denilince kâh Hak Teâlâ'nın zâtıyla var olan sıfatı kastedilir ve kâh Kur'an'dan kastedilen nazm-i Arabî olur ki Hazreti Hâtemü'n-nebiyyîn aleyhi's-şalâtü ve's-selâm cenâbına nâzil kılınmıştır. Kur'an Hak Teâlâ'nın kelâmı demek o mana-i kadimdir ki Hazreti Hakk'ın sıfatıdır. Yoksa "Manzûm-ı Arabî Kelâmullah'tır." denilmez. Kur'an, Allah Teâlâ'nın kelâmı iken harfler ve sesler ile Mushaflara yazılmıştır." demek caizdir. Ve de Kur'an gönüllerde mahfuzdur ve dillerde kıraat olunur. Lakin harfler ve lafızlar araçlarıyla kıraat, tilavet ve yazmak da mahlûktur. Kur'an'ın hakikati o değildir. Belki onlar

Kur'an-ı Kerim'e delillerdir. Ama Kur'an ki o kadîm mana ve ilâhî sıfatıdır mahlûk değildir. Nitekim bir kimse ateş bir cevherdir ki yakar deyip ateşi hayal etse o ateşin harf ve ses olması gerekmez ve o ateşin kendisi insanın iç dünyasına girmez. Aynı şekilde Kur'an da yazılarak ve ezberlenerek o yazılan ve gönülde olanın Kur'an olması gerekmez. İmam Ebû Yusuf hazreti İmâm-ı Âzam ile "Kur'an mahlûk mudur değil midir?" diye altı ay münazara eyleyip âkıbet ikisinin de reyleri böyle oldu ki bir kişi Kur'an mahlûktur dese kâfir olur dediler. Allah onlardan razı olsun. Bu fitneye yani Ca'd b. Dirhem başlangıçta Halku'l-Kur'ân meselesinin duyulup yayılma sebebi olmuştur. Sonra Abbasîlerden Me'mûn zamanında insanların ileri gelenleri bundan ıstırap görüp büyük ehl-i dinden İmam Şâfiî, İmam Hanbelî, Zünnûn el-Mısırî ve İmam-ı Büveyfî ve benzeri -Allah onlardan razı olsun- bu konuda işkence gördüler. Sonra Hak Teâlâ selâmet vermiştir. Bazı gerekli şeyler de aşağıda yazılır: Ashâb-ı kirâm, tâbiîn ve müçtehidin hazretleri Allah hepsinden râzı olsun ittifak eylemişlerdir ki Hak Teâlâ'nın sıfatları لا هو ولا غيره yani Zâtının ne aynıdır ne de farklıdır. Aynı olmadığı mefhumları farklıdır ve gayrî olmaması sıfat için zatından başka varlık yoktur. Sıfatın zatından farklılığı ancak mefhumlarında farklı olması sebebiyledir. Yoksa varlık yönünden asla farklılığı yoktur ve bu bahsi layığı üzere doğruluk ve hakikatine ulaşma keşf-i hâle bağlı olmakla ana hatlarıyla yazılanlara (أمنّا) [ben iman ettim] deyip sırrı irdelememek gerekir.²⁸⁶ Kur'an'da bahsi geçen nebilerin kıssaları -onlara selam olsun; Firavun ve İblis ile ilgili haberler Hakk'ın kelâmıdır, mahlûk değildir. Enbiyâ ve diğer yaratılmışların kelâmı mahlûktur. Kur'an onların kelâmı değildir. Bâri' teâlâ'nın kelâmıdır. Yani Hak Teâlâ'nın Kur'an'da peygamberlerden ve verdiği haberleri, Firavun'dan ve İblis'ten hikâyeleri ilm-i ezelisinden bildirdi ve de kelâm-ı ezelisinde onu söylerdi. O haberlere ve hikâyelere delâlet eder kelimeleri gökleri ve yerleri yaratmadan önce Levh-i mahfûz'da yazmıştı. Yoksa enbiyâdan -dua onların üzerine olsun- vuku ve zuhurundan sonra söylemesiyle (وكلّم الله موسى تكليماً) ["Ve Allah, Mûsâ ile gerçekten konuştu." en-Nisâ 4/164] Yani Hak Teâlâ Mûsâ peygambere söyledi demektir ve bir âyette de

²⁸⁶ Bazı muteber kaynaklarda ve Tavâli'de [Kâdî Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr* adlı eseri için bk. Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'ul-Envâr Kelâm Metafizîği*, trc. İlyas Çelebi-Mahmut Çınar, 1. Baskı (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014).] demiştir ki "Bu işin hakikatine hâl ile ulaşmak ve Allah'a teslim etmek gerekir. Zira araştırma ve irdelemeyle sonuç almak mümkün değildir."

(وقد كان فريق منهم يسمعون كلام الله)

[“Oysa onlardan bir zümre, Allah’ın kelâmını işitirler.” el-Bakara 2/75] buyurulmuştur. Hak Teâlâ’nın hakikatte kelâmı olan ve yaratılmamış olan zâtiyle var olan kelâm sıfatıdır. Lakin nazm-ı Arabî ile manzum olan kelâm-ı şerife ve diğer semâvî kitaplara Allah kelâmı demek onların kelâmları ve âyetleri Hak Teâlâ’nın sıfatı olan Kelâm’ına delil ve alâmet olmaları nedeniyledir. Ehl-i Bid’at ve Ehl-i Dalâlet’ten bir grup “Hak Teâlâ Hazreti Musa’ya söylediği kelâmı ona söylemeden önce konuşmuş değildi.” derler ve “mahlûkâtı yaratmadan önce Hak Teâlâ Hâlık [yaratıcı] değildi.” dediler. Bu söyleyişleri reddedilmiş ve sözleri bâtıldır. Onlar Ehl-i Bid’at’tir. Zira Hak Teâlâ Musa’ya (a.s) söylemeden de konuşmuş (mütekellim) idi ve mahlûkatı yaratmadan önce de Hâlık idi. Hak Teâlâ ezelde sıfatı olan Kelâm-ı ezeliyle Hazreti Musa’ya söylemiştir. Lakin kelâm bizim kelâmımız gibi değildir. Mevlâ Teâlâ’nın tüm sıfatları mahlûkatın sıfatları gibi değildir. Mesela Hak Teâlâ’nın ilmi bizim ilmimiz gibi değildir. Zira bizler eşyâyı âletler ile ve zihnimizde oluşan sûretlerle biliriz. Âletleri, zihnimizi ve o suretleri yaratan Hak Teâlâ’dır. Hâlık Teâlâ yarattığı âlete muhtaç değildir ve ilmi bizzat bir şeyin oluşmasıyla ortaya çıkmaz. Ve Hak Teâlâ’nın kudreti bizim kudretimiz gibi değildir. Zira bizim kudretimiz tüm mümkün varlıklara değil belki mümkinâtın bazılarıdır ve o da âletlerle, destek ve yardımcılarıdır. Hak Teâlâ’nın kudreti tüm mümkinât kapsar ve yardımcıları ihtiyacı yoktur. Bizim ilmimiz ve kudretimiz sonradan meydana getirilmiştir ve Hak Teâlâ’nın ilmi ve kudreti kadîmdir ve de Hak Teâlâ Basîr’dir yani görücüdür. Lakin rü’yeti yani görmesi bizim gibi değildir ve de Hak Teâlâ Semî’dir yani işiticidir. Ama işitmesi bizim işitmemiz gibi değildir. Bizim kelâmımız, görmemiz ve işitmemiz âletler, harfler ve sesler ile. Lakin Hak Teâlâ âletsiz, harfsiz ve sessiz söyler, görür ve işitir. Âletler, harfler ve sesler mahlûktur. Hak Teâlâ’nın kelâmı mahlûk değildir.

5. Husus:

Hak Teâlâ şeydir. Lakin eşyâya benzemez. Hak Teâlâ’ya şey demek mevcûd ve sâbit manasındır. Lakin cisim değildir ve cevher de değildir, araz da değildir. Hak Teâlâ mahdûd [sınırlı] değildir. Haddi [sınırı] yoktur, zıddı ve niddi yani misli [eşibenzeri] de yoktur. Yed’i, vech’i ve nefsi vardır ki kendisi için Kur’an’da onu zikrelemiştir. Onlardan muradı sıfatlardır. Yani Hak Teâlâ için bu sıfatlar vardır

demektir. Yed’inden murad, kudret ve nimet olması caiz değildir ki böyle olması sıfatı iptal etmektir. Yed’inden murad başka sıfat olması mümkün iken ondan murad kudret ve nimettir demek sıfatı iptal eylemektir. Bu ise Ehl-i kader ve Ehl-i i’tizâl [Mu’tezile] mezheplerinin sözüdür.²⁸⁷ O halde “yed”den kastedilen “bilâ-keyf” [nitelik belirtmeksizin] sıfat olması gerekir. Hak Teâlâ’nın rızâsı ve gazâbı “bilâ-keyf” [nitelik belirtmeksizin] sıfatlarıdır. İnsanın rızâsı ve gazâbı gibi değildir.²⁸⁸

6. Husus:

Hak Teâlâ tüm kâinatı yokluktan yaratmıştır ki en güzel ve nadide şekilde yaratmıştır. Zahirde şer görünen nesnelere nice hikmetler ve hayırlar vardır. Hakikatine vâkıf olmadığımız yönüyle bizlere şer görünür. Örnek olarak; Hak Teâlâ’nın sevdiği kullarına dünyada belaları diğer kullarından fazla olduğu gözlemlenir. Hadîs-i nebevîde şöyle buyrulur:

(ان اشد الناس بلاء في الدنيا لانبياء ثم الاولياء ثم الصالحون ثم الاثمل فالامثل)

[“İnsanlar içinde en çok belâ dünyada nebîlere, velîlere, sâlihler ve benzerlerinedir.” Tirmizî, “Zühûd”, 57] Mefhûm-u şerifi [manası]: Dünyada insanların en çok belaya uğrayanı peygamberlerdir, sonra evliyadır, ondan sonra sâlihlerdir, onlardan sonra faziletli olanlardır ki tutkunlukları derecelerine göredir. Onlara Hak Teâlâ’nın verdiği belânın sebebine, hikmetine ve zımnen de olan gizli lütuflarına dair bilgimiz olmayıp yetersiz bir bakış açımız olduğu için bize şer görünür. Lakin nice hayırları içinde barındırır. Meselâ küçük bir çocuğa hacamat yapmak gerekse o hacamatın kendisi için gerekliliğini o küçük bilmez. Onun için feryat edip ağlar. Lakin babası ve annesi hacamatın çok faydalı olduğuna ve o çocuktan hastalığın geçmesine vesile olacağını bilerek herhalde o çocuğun acı çekmesini tercih ederler. Zira sıkıntı olarak görülenlerin lütuflarını tecrübeyle görmüşlerdir. Aynı şekilde Âlemlerin Rabbi de dünyada o belaları ahirette yüksek derecelere Allah’a yakınlaşmaya sebep olması yönüyle güzide olan kullarına havale eder. Sadece zâhirden bakıp görenler akıllarına tâbî olurlar: (اللهم ارنا حقائق الاشياء كما هي آمين) [Allah’ım bana eşyanın

²⁸⁷ Şu kadar ki Hak Teâlâ cisim ve benzer cisim olmadığı için bunlardan cismânî mana kastedildiği açıktır. Bunları ifade eden ayetler müteşâbihtir. Onların da eskilerin usulüne göre bu anlamlarda yorum yapmaktadır. Hatta Yed’in [el] Farsçası olan “dest”in sıfat olarak dahi Hak Teâlâ için söylenmesi caiz görülmemiştir. (baskı için)

²⁸⁸ “Rızâ ve gazap kastedilen rızâ, lütuflar ve keremidir. Gazap; kahır ve azabı gerektiren olması kastedilir.” dediler.

hakikatini göster âmin.] O halde hayır ve şer Hak Teâlâ'dandır. Lakin hayrı bizzat istemesinden dolayı Hak Teâlâ kazâ eylemiştir ve yaratmıştır. Şer bizzat istenilen değildir. Belki bir şer nice hayra sebep olması yönüyle gerçekleşmiştir ve yaratılmıştır. Onlar ki iblise itaat ile kalpleri kararmıştır; dünyada hayır, şer ve mâsivânın sırları müşahede ve her suretin zâhirinden bâtınına bakıp manasını anladıklarına bu âyet-i kerîme işaret eder:

(إن في خلق السموات والأرض واختلاف الليل والنهار لآيات لأولي الألباب)

[“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akliselim sahipleri için elbette ibretler vardır.” el-Âli İmrân 3/190] Manası: Şüphesiz göklerin ve yerlerin yaratılmasında ve îcâd olunmasında ve de gece-gündüzün birbirini takip ederek gidip gelmesinde akli olan dikkat ehli ve idrâke alâmetler vardır demek ola. Bu tüm eşyâ yaratılmaksızın Hak Teâlâ ezeli-î âzâlde onları bilirdi; takdir ve kazâ eyledi. Dünya ve ahirette her şey Hak Teâlâ'nın meşîeti yani iradesi; ilmi, kazâsı ve kaderiyledi ve Levh-i mahfûz'da yazmasıyladır. Hatta Hak Teâlâ kalemi yarattığında “yaz” diye emreyledi. Kalem de “Yâ Rab ne yazayım?” dediğinde: “Kıyamete dek olacakların hepsini yaz.” denildi. O halde bütün olaylar Levh'de yazılmıştır. Lakin vasıfladır, hükümle değildir. Yani “filan nesne şöyle olur, filan madde böyle olur.” diye yazılmıştır ki (سيكون كذا) [böyle olacak] manasınadır ki vasıfdır. Hüküm ile olması “şöyle olsun” diye yazılmasıdır, bu şekilde yazılmamıştır. Âlimlerimiz vasıfla hükmü bu yönüyle beyan ve takrir eylediler. Lakin ilimlerin hizmetçisi mütercim ve Kayyum olan zâtın yardımına muhtaç bu kişi şöyle anlamıştır ki “hükümün sureti bilinir ama vasıfla da irtibatı kastedilir. Öyleyse demek olur ki eğer kullarım şöyle ederlerse onlara biz Âzîmü'ş-şân şöyle ederiz ve bu sıfatlı fiile cesaret ederlerse lâıyk oldukları üzere ceza ederiz demek ola. Mesela “Kulum sadaka verir, ömrüne bereket veririm. Eğer sadakadan kısarsa ömrünün bereketini kaldırırım.” diye yazılmış ola intehâ. Hak Teâlâ bu mâsivâyı icâd ve ibda' eylemeden önce ezeli ilminde eşyâyı biliyordu. Bildiği halde icâd eyledi/yarattı. Kazâ, kader ve meşîet Hak Teâlâ'nın ezelde sıfatlarıdır. Lakin o sıfat ne nitelik ne hâl üzeredir. İnsan onu bilmez. Zira bu durumdan ve bizim değerlendirmemizin kapsadığı işlerden çok uzaktır. Hak Teâlâ olmayanı yokluğu halinde yok bilir ve onu yokluktan varlığa getirdiğinde her ne şekilde olursa onu bilir ve mevcudu varlığı halinde var bilir ve o mevcut fâni olduğunda fenâ nice olacağını bilir. Kâim [ayakta] olan nesneyi kıyâmı halinde kâim bilir ve o kâim kâid [oturmuş]

olsa onu yine kâid bilir. Ayakta durma ve oturmanın değişmesiyle Hak Teâlâ'nın ilminde değişiklik olmaz ve ezeli ilminden başka ilim sonradan ortaya çıkmaz. Değişim ve uyuşmazlık ma'lûmâtta olur ve yaratılmış olan da hâdistir ve kesinlikle ilm-i ilâhîde asla değişiklik gerçekleşmez.

Fasıl:

Mükellef olan halkı Hak Teâlâ imandan ve de küfürden korunmuş ve uzak yaratmıştır. Sonra onlara emir ve nehiy ile teklif ve hitâp eyledi. Onlar ki kâfir oldular; kendi fiilleri ve kendi inkârları ile kâfir oldular. Lakin onların kendi fiilleriyle ve inkârlarıyla böyle olmaları Hak Teâlâ'nın onları kendi hallerine bırakmasıyla ve de onlara yardım etmemesi şeklinde olmuştur. Aynı şekilde Hak Teâlâ'nın kullarından mü'min olanlar kendi fiilleriyle, ikrarlarla, tasdikleriyle ve de Hak Teâlâ'nın onlara yardım etmesiyledir.

Fasıl:

Âdem aleyhi's-selâmın neslini ruhlar âleminde Âdem soyundan Hak Teâlâ çıkarıp onlara akıl ve idrâk verip Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu üzere (الست بربكم) diye hitap buyurdu. "Yani ben sizin Rabbiniz değil miyim?" ["...Ben sizin rabbiniz değil miyim?..."] el- A'râf 7/172] dedi ve onlara emir ve nehiy eyledi. Onların tamamı Hak Teâlâ kendilerinin Rabbi olduğunu ikrar edip zikredilen hitabına (بلى) [belâ:evet] yani Rabbimizsin demekle tüm ruhlar cevap verdiler. Onun için

(كل مولود يولد على الفطرة الاسلام ثم ابواه يهودانه و ينصرانه و يمجسانه)

["Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hıristiyan, Yahudi ve Mecusi yapar." Buhârî, "Cenâiz", 79, Müslim; "Kader", 22] Hadîs-i şerifin latîf manası üzere her çocuk ana rahminden dünyaya geldiğinde İslam fitratı üzere doğar. Lakin onları babaları ve anaları Yahudi, Hıristiyan veyahut Mecûsî eder. Yani onları o aslî fitratları olan İslam'dan çıkarıp değiştiren babaları ve anaları olur. O halde o ruhlar âleminde iman eden kimse iş bu müşahede olunan âlem-i şehâdette ki dünyadır kâfir olsa o ruhlar âleminde olan imanını değiştirip bozmuş olur ve dünya âleminde iman eden kişi o ruhlar âleminde eylediği iman ve ikrar üzere sabit karar kılmış olur. O halde "Kâfir çocukları cehennemliktir." denilmesi terkedilmiş ve reddedilmiştir, gelse gerektir.

Fasıl:

Ve de dünyada şeriat ve Hak Teâlâ tarafından o şeriatı kullara tebliğ için gönderilmiş peygamber gelmiş bir kimseye ki ulaşmasa ve o konuda bilgi sahibi olmasa böyle bir durumda Vücûd-u Bâri ve Hakkâniyet-i Sattâr'ı bilmese ve de küfre inanmamış da olsa onun gibi kişiler mazurlardır. Yani onlar derler ki: “Ya Rabbi eğer bizlere şeriat ve onu tebliğ edecek kimse gelseydi senin vücûd-u şerifini ve Ahkâm-ı kitâb-ı latifini ikrar ve ona iman edip mümin olurduk.” diye özürlerini bildirirler. Bu halde özürleri kabul görür ve kendileri cennete ulaşırlar. Ama şartı budur ki onlar akıl ve bâliğ olarak teklif zamanına ulaştığında; fikir ve akıl yürüterek her ne kadar kendisine şeriatın sesi ulaşmasa da etraflıca düşünerek; “Bu âlem kendi kendine meydana gelip ayakta durmaz, bir idare edeni elbette vardır ve insanların bu fiilleri karşılığında hayır ve şer olarak mükâfatlandırılması ve cezalandırılması gerekir.” diye aklıyla düşünerek olanları eserden eser sahibine ulaştırır ve yaratıcının varlığını akıl yürüterek ve akli ermeyenler de onların ikazı ile akli başına gelecek kadar vakit bulup Hak Teâlâ onlara bu kadar zaman mühlet ve ömrüne müddet vermeye o vakitte özür ederler ve şâhik-i cebel yani dağ başında akıl-baliğ olduğu gibi davet yetişmeden fırsatı kaçıran kişi imana veya küfre itikat eylemese mücerret akıl ile mükellef olmaz, mazurdur. Yani özrü makbuldür. Ama eğer neticede idrak edecek kadar tanınacak süre bulsa ona eğer davet yetişmese de mazur olmaz istidlal ehli olması gerekir ki “akıl onun yardımcısıdır” dediler. Ne kadar süre tanındığını belirtmeyip bunun takdirini Allah'a bıraktılar. Ama Mu'tezile der ki; “Akıllı olan kimse iman ile mükelleftir, kendisine davet ulaşsın ulaşmasın onların mezheplerinde bâliğ olmayan çocuk akli eren ki sabi akıl denir, iman ile mükelleftir. Ve de “davet yetişmeden kişi iman veya küfür üzere itikat eylemeyip helak olsa yani onlardan birine itikattan gaflet üzere geçip gitse veya müşrik olsa lakin daveti işitmeye erişemese vasıl olmasa mazurdur.” derler. Lakin bazı yerlerde görülmüştür. İmam Ebû Hanîfe -Allah ondan razı olsun- müşriklerin buluğa ermeyen çocuklarının durumu sorulduğunda cennet ehli olmaları konusunda değerlendirmesi olmamıştır.²⁸⁹ Yani bir tarafı tercih ederek hükmetmedi. Lakin bazıları dediler ki “Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen gılman onlardır ki onlara sual vardır ve cennet ehline hizmetkârdır.

²⁸⁹ Hazreti İmam sekiz maddede görüş beyan etmedi. Onların biri “müşriklerin küçük çocuklarının durumudur.

Fasıl:

Bu da tahkik oluna ki hiç kimse küfür etmek veya iman etmekle zorlanmamıştır. Zira cebir [zorlama] bir amele ikrah ve ibramdır ki onun aksi tercih edilip kişi ona yönelmiş ola. Kâfirin küfründe ve müminin imanında böyle bir durum olmadığı bellidir. Ve de Hak Teâlâ kullarını dünyadaki imanları ve üzerine ve de küfürleri üzerine yaratmamıştır. Belki onları dünyadaki imandan ve küfürden uzak kişiler olarak yaratmıştır. İman de küfür de kulların fiillerindedir. Allah Teâlâ kâfiri küfrü halinde kâfir bilir. İmana geldiğinde onu mümin bilir. Ve de ona muhabbet eder. Onlar da bu değişimin sonradan olması Hak Teâlâ'nın ilminde ve sıfatında bir değişikliği gerektirmez. Tüm kulların fiilleri; hareket, sükûn [hareketsizlik] ve benzeri hakikatte onların kesbleridir [işlemesiyledir.] Onlar kâsib [işleyen] Hak Teâlâ hâliktir [yaratandır.] Ve tüm kulların fiilleri Hak Teâlâ'nın onlara vâcib kıldığı tâatleri Bârî Teâlâ'nın emri, rızası, muhabbeti, ilmi, meşiet, kazâ ve takdiriyledir. Ama mâsiyetleri [günah işleme] tâatleri [emredilene uyma] gibi değildir. Onların isyanları Hak Teâlâ'nın ilmiyle, kazasıyla, kaderiyle ve meşietiyedir. Emriyle, rızasıyla ve muhabbetiyle değildir. Mütercim-i fakirin bu konuyla alakalı bir müstakil eseri de vardır.

Tafsil:

Bu da gerekli bilgilerdendir ki ameller üç çeşittir: Birincisi farzdır ve biri fazldır ve üçüncü mâsiyettir. Farzda emir, meşiet, muhabbet, rıza, kazâ, kader, tahlîk, hikmetler, ilim, tevfiik ve de Levh-i mahfûz'da yazılma vardır. Yani zikir olunan on bir hususun tümü elde edilir ve fazl da emir yoktur. Onun için farz değildir. Lakin diğerleri vardır. Masiyette emir, rıza ve muhabbet yoktur. Diğer sekiz husus ise vardır.

7. Husus:

Peygamberlerin tümü küçük ve büyük günahlardan ve de -Allah'a sığınırız- küfürden ve çirkin olan fiillerden peygamberliklerinden önce ve peygamber olduktan sonra da korunmuş ve münezzehlerdir. Lakin onların zelle ve hata yapmaları caizdir. Zelle o fiile derler ki onu işleme nefsinde mübah ve caiz ola. O mübah fiil bir mahzura sebebiyet veren bir vasıta ola. Yani o mübah fiili işlemeye kast eder ve o mübah işleyenin kastı olmadan o fiil bir haram fiile sebep olan ve ulaştırılan ola; böyle fiile zelle derler. Hata insandan kasıt bulunmadan gerçekleşen fiildir. Bu anlatım *Fıkh-ı*

Ekber'in ifade tarzıdır. Ama diğer kelâm kitaplarında bulunan açıklama budur ki peygamberler yalandan masumlardır. Özellikle şeriatla ilgili haberlerde. Mesela “namaz vaciptir” demek diğer oruç ve zekât gibi zorunlu vacip ve de ümmetleri tarîki müstakîme davet ve irşatta gerekli olan haberlerde kasten veya hata ile olsun yalandan masumdurlar. Kasten yalan söylemekten uzak olmaları hususunda günahsız olduklarına dair din âlimleri ittifak ettiler. Hata ile yalanda da günahsız oldukları ulemâ-i kirâmın çoğunluğunun görüşüdür ki günahsız olmaları hususu geneldir. Fakat yalan dışındaki günahları hakkındaki açıklama şudur ki: “Küfürden -Allah saklasın- masum olduklarına İslam âlimleri ittifak ettiler. Ve küfürden başka büyük günahları da kasten işlemekten günahsız oldukları dair âlimlerin çoğunluğu aynı şekilde icmâ, ittifak ve nakille ispat ettiler. Lakin Haşeviyye tâifesi; “Küçük ve büyük günahların peygamberlerde gerçekleşmesi caizdir.” demekle âlimlerin çoğunluğuna muhalefet edip hata ettiler. Kaldı ki hatayla büyük günahın işlenmesini âlimleri çoğu caiz gördüler. Ama kasten veya hata ile küçük günah işlenmesine ittifak ederek caizdir dediler. Lakin küçük günahlardan nefsin aşağılığı ve alçaklığa delalet eden küçük günahın da onlarda olması caiz olmaz. Mesela bir lokma çalınması ve de terazide ölçekte cimrilik ederek noksan eylemektir. Her ne kadar küçük günahlardandır lakin nebîlerin -aleyhimü't-tehâya- böyle küçük günahı da işlemesi uygun görülmez. Ama muhakkikin [tahkik ehli âlimler] dediler ki; “Peygamberlerden hata ile günah işlense Hak tarafından ona tembih olunur ve ondan alıkonulurlar. Ve bunların hepsi nübüvvetle şeref kazanmalarından sonradır. Lakin peygamber olmadan önce onların büyük günah işlemesi uygun görülür dediler. Mu'tezile der ki; “Nebilerin büyük günah işlemesi gerek vahiyden önce ve sonra olması caiz değildir, imkânsızdır.” Zira eğer büyük günah işlese kalplerin nefretine sebep olur. Nebiler nasıl mani olur derler. Ama hak mezhep odur ki o günah ki nefrete sebeptir ve tabi olmalarına manidir, mesela zina ve yalan gibi böyle büyük günah onların işlemesi uygun değildir ki ismet budur. Ve küçük günahlardan da nefsin aşağılığı ve alçaklık olmaya bağlanan küçük günah da önceden izah edildiği üzere vahiyden önce ve sonra da caiz olmaz. Ama günahlar ki onlardan anlaşılabilir ve yalandan başka yasaklananlar ki bazı peygamberlere isnat ederler, eğer haber-i vâhid ile ulaşılmış söz ise isnat bâtil ve reddedilmiştir. Zira insanda haber-i vâhid, yakîn bilgi oluşturmaz. Mesela Hz. Dâvûd'a -aleyhi's-selâm- isnat olunan batıl haber gibi. Zira Dâvûd -aleyhi's-selâm- zamanında Uriya namında bir

kimse bir hatuna hitbe yani nikâhlatmak istemişti. Hz. Dâvûd o hatuna hitbe ve nikâh eyledi ki o vaktin şeriatında caizdi. Böyleyken Hak Teâlâ mukarrebînden [Allah'a yakın melekler] iki melek gelip tembih eyledi. Hz. Dâvûd o tembihle uyanmış ve basiretli olup istiğfar eyledi.

Kıssa:

Eğer peygamberlere isnat olunan günahlar tevatürle sabit olduysa onları gerçeklerinden eğer mümkünse uygun bir şekilde yorumlamak gerekir. Mesela Hz. Halîlullah -aleyhi's-selâm- hakkında tefsir ehlinden Mukâtil rivayet eder ki “Üç kere yalan söyledi ve üç kere hata eyledi ve üç belaya müptela oldu.” demiştir. Üç yalan dediği odur ki o vaktin keferesi ayın yaptıkları yere Hz. Halîl'i davet ettiklerinde “sakimim yani hastayım” deyip gitmedi. Ve ikincisi; o keferenin putlarını parça parça edip kâfirler sorduklarında “büyük put yapmıştır.” dedi. Üçüncüsü; hatunu Sâre'yi sorduklarında “kız kardeşimdir.” dedi. Üç hatadan kastedilen yıldız, aya ve güneşe (هذا ربي) yani birini gördükçe “bu benim Rabb'imdir.” dedi ve üç beladan kastı; ateşe atılması, yüz yirmi yaşında ihtinan yani kendisini sünnet etmeye emrolunması ve üçüncü; oğlu Hz. İsmail'i boğazlamakla görevlendirilmesidir. Lakin diğer ulemâ-i kirâm bu nakli te'vil edip dediler ki; o yalan söylediği söz aslında açık yalan değildir ki murâdı; kavmin dalâletten, inatçılıktan kalbine yayılan hüzündür ki; “Kalbim sizin yaptıklarınız sebebiyle mahzundur, hastadır, sizlerin teveccüh ve azimet eylediğiniz bu cemiyetiniz neşe ve zevk içindir. Benim kalbim yaralı elem ve gam doludur, keyifli değildir.” demektir. “Büyük put işledi” dediği kırma aleti ona asılmış. O halde ona sorun eğer put söylerse o işlemiştir demektir. Sâre'ye kız kardeş demesi

(كل مؤمن اخوة)²⁹⁰

[إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ] “Müminler ancak kardeşirler.” el-Hucurât 49/10] hükmünce din kardeşimdir, demektir. O yıldız, ay ve güneş için (هذا ربي) [“Bu benim Rabb'imdir.”] demesi istişaddır [Hakkı arama]. Muhakkak “Rabbim budur.” demek değil belki aya “Rabbim bu mudur?” diye düşünüp o esnada ay batınca “Bunlar benim Rabbim değildir ki onlar kaybolup yok oldular.” dedi. Öyleyse “onların zahirleri kastedilmedi” dediler. Yahut tevatürle enbiyâ-i kiramdan nakil olunan günahlar daha uygun olanı terk etmek manasınadır ki ehl-i azimete de efdal olan fiilden fazilete

²⁹⁰ Müstakimzâde burada el-Hucurât 49/10 âyetine değinmek istemişse ayet metni hatalıdır.

tenezzül ruhsata meyildir ki; (حسنات الأبرار سيئات المقربين) [“İyi insanlar için güzel iş görülen durumlar evliya için günah sayılır.”] demişlerdir. Veya nübüvvetten önce gerçekleştiği şeklinde yorumlanır. Dediler ki insanlığın babası Âdem safiyyullah aleyhi’s-selâm hakkında (وعصى آدم) [“Böylece Âdem Rabbine karşı gelmişti.” et-Tâhâ 20/121] Yani “Âdem Rab’bine âsi oldu.” demektir. Peygamberden isyan etmesi anlaşılır. Lakin nübüvvetle şereflenmeden önce olmakla o emrin ondan vukuu zamanında nebi değildi. Tahkîk-i hakîk Hz. Hâtem’ül-Enbiyâ [son nebî] Şefîu’l-verâ [âlemlerin şefaathçisi] Cenâb-ı Muhammed Mustafa –O’na, ailesine, ashâbına, evlâdına, atalarına, soyundan gelenlere hayır dualar olsun- Hak Teâlâ hazretlerinin kulu ve hâlâ nebisi, resulü, habîbi, seçtiği temiz kimsedir. Yani yaratılmışlar arasından seçilip pak kılınmıştır ki buyurmuşlardır;

إن الله اصطفى كنانة من ولد إسماعيل واصطفى قريشا من كنانة واصطفى من قريش بني هاشم واصطفاني من (بني هاشم)

[“Şüphesiz ki Allah Kinâne’yi İsmail oğullarından seçmiştir. Kureyş’i Kinâne’den seçmiş; Kureyş’den de Benî Hâşim’i seçmiştir. Beni de Benî Hâşim’den seçmiştir.”Müslim; “Fedâil”, 1] Latîf manası; “Hak Teâlâ, Hz. İsmail çocuklarından Kinâne Kabilesi’ni seçip pâkize eyledi ve Kinâne’den Kureyş Kabilesi’ni, Kureyş’ten de Benî Hâşim’i seçti ve Haşimoğulları’ndan da beni mustafa kıldı. Yani seçti demek olur. Ve de Hz. Hakk’ın Cenâb-ı Mustafa pâk ve temiz kılınmış kuludur ki insanlar rivayet eder: Peygamber –O’na selam olsun- çocukken ve diğer çocuklarla arkadaşlık ederken Cebrail –O’na selam olsun- gelip mübarek kalbini yardı.²⁹¹ Ve içinden bir miktar uyuşmuş kan çıkarıp “Bu kan sende şeytanın payı ve nasibidir. Onu çıkarıp emredildiği üzere yok eyledim.” dedi ve bir altın tas içinde zezem suyuyla temiz âdi ile pâk edip yine dikti. Bu durumu gören çocuklar Hz. Peygamber’in sütannesine haber verip “Muhammed’i öldürdüler.” dediklerinde onlar gelip Cenâb-ı Resul’ün mübarek yüzünü benzi solmuş buldular. Hatta hadisi nakleden Enes –Allah ondan razı olsun- der ki; “Hz. Peygamber’in mübarek göğsündeki mihyat yani iğne izini ben gördüm

²⁹¹ İbn Allân Sıddîkî ((ö. 1057/1648) tahkiki üzere hazret bir güzide perverdigâr –O’na ve ailesine salat olsun- ahyar-ı cenablarında göğsünün yarılması ve kalbinin açılması per-sekîne vukuyafetedir. Bir-i berâ irzâ [süt emzirme] Benî Sa’d Kabilesi’nin Selîme alilesinde olduğu günlerdedir. Ve ikinci sene celilleri on yaşlarına ulaştığında Bathâ-i Mekke’de idi ki ayrıntısı bahsedilmiştir. Üçüncü Hira Mağarası’nda vahy-i Mevlâ ile Cibrîl nâzil olduğunda, dördüncü Mevâcedeti’l-ayn bulmuş ola. Lakin beşinci diye rivayet olan şakk-ı sadr için “mu’ted ve mu’temed değildir.” dediler.

demıştır. Cenâb-ı Peygamber-i enam nübüvvetle ikram olunmadan önce de saneme tapma yani puta ibadet kılmadı ve bir an bile Hak Teâlâ'ya şirk eylemedi ve küçük günahlardan ve büyük günahlardan bir günah işlemedi. Yani iman nedir, kitap nedir kendisine öğretilmeden önce putperestler yani saneme ibadet eden müşrikler içinde doğup büyümüşken yine Rabb-i Kerîm O'nu puta tapmaktan korumuştur. (Allah ona salât ve selâm etsin.)

Mühim Husus:

Tüm nebilerden (selam ve dualar onların üzerine olsun) sonra insanların hepsinden faziletlisi Ebû Bekir-i Sıddîk'tir. Ebûl-ümmedir [ümmetin babasıdır]. Habîb-i Ekrem -O'na selam olsun- ile sahâbeliği nas ile sabittir. İslam'da ikinci, mağarada ikilerin ikincisi Arîş Bedir'de²⁹² ikinci olarak da Ravza-i Mutahhara'da da ikinci olmuştur –Allah ondan razı olsun-. Ondandır da Ömer-i Fârûk'tur. Din-i mübîn'in açıkça yayılabilme sebebi ve kırka tamamlayıcı olmuştur. Onların ikisine şeyheyn tabir olunur ki Hz. Peygamber –O'na selam olsun- onların her birine damat olup kızları ezvâc-ı tâhirâtandır [temiz eşleri]. Onlardan sonra Osman Zinnûreyn'dir. Peygamber –O'na selam olsun- cenâbına iki kere damat olduğu için ona Zinnûreyn [iki nur sahibi] denildi. Sonra Ali Murtazâ kerremallahu vecheh [Allah yüzünü ak etsin.] Bunlar da Nebî aleyhi's-selâm'ın damadı ve vasiyy-i Mustafavî olmuştur – Allah onların hepsinden razı olsun-. Bunlar yaratılmışların en şereflieleridir. Ve cennetle müjdelenmişlerdir. Ve Nebvî soy yakınlığıyla da şeref bulmuşlardır. Ve Hulefâ-yi Râşidîn bunlardır ki “Sünnetime ve Hulefâ-yi Râşidîn'in sünnetine uyun.” hükmüyle güzel işleri ve beğenilen sözleri Peygamber'in sünnetinden sayılmıştır.

Tüm vakit ve zamanlarında hak ve adalet üzere geçip daima Nebî'nin izinde ömürlerini geçirdikleri için tümünü severiz. Onlara muhabbet edenlerdeniz. Ve de tüm Peygamber ashabını hayır ile zikrederiz. Zira âsâr-ı nebevî'de gelmiştir ki;

(أكرموا أصحابي فإنهم خياركم)

[“Ashabıma ikram ediniz, çünkü onlar sizin hayırlılarınızdır.” Musannef, Câmi', 11:341] Bu hadis-i şerif bütün ümmete genel hitap olup latîf manası; “Benim ashabıma ikram edin, zira onlar sizlerin hayırlılarıdır.” Öyleyse isimleri geçtikçe

²⁹² Arîş gösterişsiz bir gölgeliktir fakat Bedir Savaşı'nda Zât-ı Şerîflerini güneşten sakınmak için tertib olunup onda ikamet ve arkadaşı ve refakata seçilmiş özel kılmışlardı.

“Allah ondan razı olsun.” diye tazim gerekir ve bir hadis-i şerifte de buyurmuşlardır ki;

(أصحابي كالنجوم بأيهم اقتديتم اهتديتم)

Latif manası budur ki; “Benim ashabım yıldızlar gibidir, onlardan hangisini örnek alıp uyarsanız dalaletten kurtulup, hidayete mazhar olup tarik-i müstakim üzere bulunmuş olursunuz demektir. Benzetme yoluyla ulaşmıştır.²⁹³ Zira yola giden yolcular yol bilemem ve bulamam deseler, yıldızlara bakıp istenilen yolu bulurlar. O yıldızlar onları doğru yollarına gitmesine vesile ve delil olur.

8. Husus:

Günah işleyenlerden hiç biri için kâfir olduğunu söylemeyiz. Yani günah işlemesiyle kâfir olur demeyiz. Ancak o fiile günah olduğu kat’i delil ile sabit olup o kişi de günahı helaldir diye işlerse o zaman kâfir olur. Ve kâfirdir diye hükmederiz. Lakin o günahı işleyen kimsenin sadece o fiili yapmasıyla imanı ortadan kalkar demeyiz.

Belki evvelki gibi hakikatte o günahkâr kişi mümindir. Aslında mümin olan kişi günahı yalnızca işlemekle kâfir olmaz ve onun imanı yok olmaz. Ama Mu’tezile taifesi; “Aslında mümin olan kimsenin günah işlediğinde imanı onda yok olur. Lakin ona kâfir de denmez. Ama kıyamette kâfir gibi ebedi cehennemde kalır.” dediler ki reisleri Vâsıl b. Atâ’dır. Hariciler topluluğu “o günah işleyen kimse kâfir olur ve ondan iman ortadan kalkar ve ona kâfir denir.” dediler. Ehl-i sünnet’e göre iman günah işleyen kişiden sadece günah işlemekle gitmez yani mümindir. Lakin fasık olur. O halde ona günahkâr mümin-i fasık denir.

9. Husus:

Mestler üzerine mesh eylemek sünnettir. İmâm-ı Âzam –Allah ondan razı olsun- *el-Vaşiyye* ismiyle bilinen eserinde buyurur ki; “Mukîm [yolcu olmayıp ikamet eden] kimse abdesti bozulduktan sonra o abdest ile giydiği mestleri üzerine bir gün ve bir gece mesh etmesi vaciptir. Misafir [yolcu, seferî] olan için mesh müddeti üç gün

²⁹³ Teşbih hakikatte İmam Süyûtî yazdığı üzere *Tabakât-ı Sübki*’de buyurur ki;” Bir kimse için küfür ile hüküm eylemek gayet güçtür. Zira o kimsenin itikadını yazılı ve sözlü beyan etmesine ihtiyaç duyulur. O halde uygun olduğu üzere kalbin durumunu bilmek de zordur. Zira kişi kendi muradını beyandan aciz olur. Diğerlerinin iç yüzünün durumuna dair hüküm vermek kolay olmaz.

ve üç gecedir. Abdest aldıka mukim ve misafir için iki iç mestlerine mesh eylemek vacipken sünnettir.” dediği sabit olması sebebiyledir. Hatta bir kimse mestlere mesh olunmaya razı olmasa, “caiz değildir” dese onun hakkında küfür ile havf olunur [kâfir olmasından korkulur]. *Hülâsa*’da “o kişi imam olsa ona uyulmaya”denilmiştir.

10. Husus:

Ramazan ayı gecelerinde teravih namazı kılmak sünnet-i müekkededir. Erkek ve kadınlara da sünnettir. Lakin cemaat erkekler içindir. Râfizîler’den bir guruh “Teravih erkeklere sünnettir, kadınlara değildir.” dediler. Onlardan bir taife de “Teravih kimseye sünnet değildir.” dedi.

Fasıl:

Müminlerden namazın edasında imametın uhdesinden gelen kimse sâlih olsun gerekse fasık olsun ona uymak caizdir ve cemaat sevabı elde edilir. Lakin sâlih olan kimseye uymanın sevabı fasıka uymanın sevabından fazladır. Zira “Müttaki kişinin imamlığı enbiyadan birinin imamlığı gibidir.” diye eser varid olup “Bir peygambere uyarak namazı eda eylemek bütün küçük günahların affına sebeptir.” diye hadis-i şerif vardır.

Fasıl:

“Mümine günah zarar eylemez.” demeyeler ve “asi olan mümin cehenneme girmez.” denilmeye. “Ahirete iman ile giden fasık kişi cehennemde ebedi kalır.” denmeye. Zira Mu’tezile mezhebi böyle der ki; “Fasık ebedi cehennemden çıkmaz.” derler.²⁹⁴ Yani sâlih amel olmasa sadece iman ile cehennemden kurtulunmaz, sâlih amel gerekir.” derler ki işaret olunmuştu. Ve de “hasenâtımız kabul olmuştur.” demeyeler ve günahlarımız mağfiret olunmuştur.” demeyeler. Zira Mürcie taifesi iyi ameller elbette kabul edilmiş ve günahlar da elbette bağışlanmıştır.” dediler. Böyle denilmeye. Belki bir kimse sâlih amel işlerse ve tüm şartları yerine getirirse ve o sâlih ameli ifsat ve iptal edecek işlerden salim ve ayıplardan uzak olsa ve o kimse bu halde dünyadan ahirete intikal eylese Hak Teâlâ onu zayi etmez ve sevap verir. Lakin böyle

²⁹⁴ Rükünlerle amel bizce asla imanın cüzlerinden değildir. Şâfîiler’ce imanın cüzleri kemalindedir. Mu’tezile’ye göre amel imandan hakiki cüzdür. Amel olmazsa iman da olmaz. Şu kadar ki o imanın sahibi iman edilmesi gerekenleri tasdik ettiği için kâfir olmuş olmaz. Buna onlar; “İki menzile arasında bir menzile” ve diğer bir tabirle “Küfür ile iman arasında bulunan” derler. Haricilere göre “O kimse küfre girmiş olur.” (baskı için)

intikal eylemekle enbiyadan ve cennetle müjdelenenlerden başka kimseye amellerinin kabul olmasına ve cennete girmesine dair asla hüküm verilemez.

Zira emniyeti gerekir. Ve eğer bir kimse de küfür ile şirk dışındaki günahlardan bir günah işlese ve de tövbe nasip olmayıp ahirete göçerse ama iman ile gitse o kişinin durumu, Hak Teâlâ'nın takdiri ve iradesindedir. İsterse azap eder ve dilerse onu affeder, azap etmez. Fakat iman ile giden kişinin Hak Teâlâ günahlarını bağışlamazsa da ebedi cehennemde terk etmez. Her durumda cehennemden kurtulur. Ayrıntılı şekilde durum budur ki bir müminin mizanda amelleri tartıldığında eğer iyi amelleri fazla ise o mümin Hak Teâlâ'nın lütfuyla cennete girer. Ve eğer kötü amelleri çok gelirse ve şefaati hak ediyorsa Hak Teâlâ'nın izniyle Peygamberimiz -O'na selam olsun- ona şefaati olup cennete girer. Şefaati hak etmiyorsa cehenneme girer. Lakin ebedi kalmaz. Sonuç olarak “mümin elbette cennete girer, asla cehenneme girmez” demeyiz. Kâfir cehennemde ebedi kalır. Zira dünyada ölüm olmasa dahi kâfirin niyeti ebedi küfür üzere olmaktır. Cezaları uygundur.²⁹⁵ Lakin bir mümin bile cehennemde ebedi kalmaz. İman amelsiz dahi kurtuluşa vesiledir. Havf ve recâ [korku ve ümit] gibi emin olma ile ümitsizlikten birini diğerine galip eylemeyeler.

11. Husus:

Ve de Müslüman çocukları akıl-baliğ olmadan önce küçük çocukken ahirete intikal eylediklerinde fitraten olan imanları sebebiyle –ki açıklanmıştı- cennet ehli olurlar. Onun içindir ki onların cenaze namazlarında istiğfar yani mağfiretleri rica olunmaz. Belki böyle dua edilir:

(اللهم اجعله لنا فرطاً واجعله لنا أجراً وذخراً واجعله لنا شافعياً مشفعاً)²⁹⁶

Yani “Ya Rabbi bu çocuğu bizlere fart yani konakçı [önden gidip yer hazırlayan] eyle ve onu bizler için ahiret azığı kıl ve bizler hakkında onu şefaati makbul olan şefaatiğimiz kıl.” demektir.

Fasıl:

Kâfirlerin çocukları da müminlerin çocukları gibi cennet ehlidir. Zira fitraten imanlı olmada hepsi birdir. O halde kesbî [sonradan edinilen] iman ki kişi dünyaya

²⁹⁵ (جزاء وفاقاً) [“(yaptıklarına) uygun bir karşılık olarak” en-Nebe 78/26] kerîm sözünden alınmıştır ki tamamı tamamına cezâ-i amelleri [yapılan işin karşılığı] demektir. (baskı için)

²⁹⁶ Eğer dişi ise (واجعلها لنا شافعة مشفعة) denir.

geldiğinde edindiği imandır. Bir kimse dünyaya geldiğinde onu tahsil eylemeyip lakin fitrî [yaratılıştan gelen] imanına zarar gelmemiş yani o iman hâli üzere kalıp değiştirmemiş ve bozulmamış olsa ki onu değiştirmek küfrü tercih etmekle olur. Böyle de olmasa o aslî fitrî iman sahibinin cennete girmesine sebeptir. Onun içindir ki müminlerin ve kâfirlerin çocukları cennet ehli olurlar. Zira sonradan edinilen imanları yoksa da doğuştan gelen imanlarına zarar gelmemiştir.

Önemli Husus:

Hayırlı amelin sevabını riya ve kibir iptal eder.

Fasıl:

Peygamberler –Onlara selam olsun- hazerâtı yüzünden Hak Teâlâ'nın açığa çıkardığı mucizeler ki onlar alışlagelene aykırı harikulade ayet/mucizelerdir. Onların nebî olduklarına alamettir. O harikulade olan fiil eğer velîden ortaya çıkarsa ona keramet derler ki onlara Hak Teâlâ onunla ikram eylemiştir. İsimlendirilme sebebi budur. Onlar Hak Teâlâ'nın dostlarıdır ki daima kibleye yönelmiş olan Resûl-i Ekrem'den –O'na selam olsun- feyz alarak hâllerinde yakınlık ve ilerleme bulurlar. Onlar eğer düşmanlarından gerçekleşirse onlara hâcet kazası ve istidraç derler. Cebbâr-ı Halîm Teâlâ'nın onlara müsaade etmesi ahiret azaplarının fazla olması içindir. Zira istediklerinin gerçekleşmesi sebebiyle kibirlenip azgınlıkları ve küfürleri fazlalaşır. Böyle olağanüstü işlerin gerçekleşmesi caiz ve mümkündür.

İsyan ehlinde olanlara Hak Teâlâ daima nimet verip muratlarına ruhsat vermesi de istidracın nişanıdır. Sahabe Ukbe'den [Ukbe b. Âmir] bu babda bir hadis gelmiştir.

Fâide:

Harikulade olan durumlar altı türdür: Mucize, keramet ve istidrâc yukarıda bahsedilenlerdir. Biri de “irhâs”tır. Nebî'nin zuhurundan önce olan mucizesidir ki zuhurunun hayır ve bereketidir. Mesela Ashâbü'l-fil'in helâkı gibi. Ve bir de “meûnet”tir ki İslam kuvvetinin eseridir: Gazilerin kaleye yükselmeleri gibi. Velî de mümin kişilerdendir. Halis niyetle yaptıkları cihatlarına Allah tarafından yardımdır ki diğer zamanlarda o kuvveti kendilerinde bulmazlar. Altıncı “sihir” nîrencâttir ki sahibinden kasta uygun olarak istidractan ayrılır. İstidrâcta kast yoktur.

Mesele:

Sihri talim yani öğrenmek; bir başkasının yaptığı sihri def etmenin yolunu bilmek için caizdir. Lakin gerekli değilken yapmak küfürdür.

Fasıl:

Hak Teâlâ mahlûkatı yaratmadan önce hâlık [yaratıcı] idi. Ve onlara rızık vermeden önce de Rezzâk [rızık veren] idi. Yani yaratmaya ve rızık vermeye kâdir idi. Yarattı ve yaratılana rızık verdi. Diyelim ki eğer belirlenen zaman geçip yaratma ve rızık verme devam etmese ve gerek kalmasa yine Hak Teâlâ'nın yaratma ve rızık verme kudreti sürekli ve ebedidir.

Fasıl:

Hak Teâlâ kıyamette görünür. Müminler O'nu cennetten baş gözüyle keyfiyetsiz ve müşabehetsiz [ne şekilde olacağı ve neye benzeyeceği belirtilmeksizin] ve mesafe olmaksızın bu şekilde müşahede edip görürler. Rü'yet'in [Allah'ın cennette müminler tarafından görülmesi] aslı Kur'ânî nas ve hadîs-i şeriflerle sabittir. Lakin keyfiyeti ve vasfı müteşâbihattandır. Elbette nass-ı kerîm ile sabit olduğu içindir ki bir kimse rü'yet'i inkâr edip “kıyamette kullarına görünmez” dese ve de “asilere Hz. Peygamber'in şefaati yoktur” diye inkâr etse ve “kabirde azap olmayacak” dese kâfir olur. Namazda ona uymak caiz olmaz. Ama Hak Teâlâ'nın azamet ve celâlinin kemâline terstir, onun için görünmez”²⁹⁷ dese tekfir edilmez. Lakin mübtedî yani bid'at ehli olur. İtikatta bid'at dalâlettir.

12. Husus:

İman Hak Teâlâ'nın mevcût ve vâhid yani var ve bir olup ortaklıktan münezzeht olduğunu ikrar ve tasdiktir. Ve böyle itikat eylemektir. Ve Hak Teâlâ noksanlıklardan münezzehtir. Yani O'nun Zâtı'nda ve sıfatlarında noksan ve kusur yoktur ve sıfat-ı kemâl ile vasıflanmıştır. Özellikle ki hayat ile kudret ve ilim ile kelâm ve semî' ile basar ve irâde ile tahlîk ve terzîk ile ezelden ebede kadar bu sıfatlarla vasıflanmıştır diye itikat eylemek vaciptir. Ve de iman, “Hz. Habîbullah Muhammed, Resûlullah'tır ve peygamberdir ki “onu kitap ve şeriat ile ba's, irsal ve kullarını irşad için

²⁹⁷ Onun için dediler ki iman ile gidip ama rü'yet'i ikrarı olmayan kimse cennete girer. Lakin kendi itikadı ile müşâhede-i cemâlden [Allah'ın güzelliğine şahit olma] mahrum olur.

göndermiştir.” diye itikat etmektir. Bir kişinin ehl-i iman olmasında “Hak Teâlâ tüm kâmil sıfatlarla vasıflandırılmıştır, noksanlıklardan münezzehtir ve Hz. Muhammed –O’na selâm olsun- Hakk Resûlü’dür.” demek kâfidir. Zira bu miktar ile takrir Hak Teâlâ’dan Resûlullah’ın –O’na selam olsun- kullarına getirdiği umurun [hususların] hepsine icmâlen imandır ve imanda sadece ikrar [sözlü beyan] yeterli değildir. Eğer yeterli olsa münafıkların da mümin olması gerekirdi. Zira onlar da ikrar ettiler. Ve yalnız marifet yani Resûlullah’ın hak peygamber olduğunu bilmek dahi yeterli değildir ki Ehl-i Kitap yani Yahudi ve Hıristiyanların tümünün Ehl-i İslam olması gerekir. Zira onlar da kitaplarında görüp peygamberleri haberleriyle ve mucizeler görerek Peygamberimizin –O’na selam olsun- doğruluğunu bilirler. Lakin inatlarından ve hasetlerinden bunu ifade etmezler. Şu halde onlar da Müslüman değildir.

13. Husus:

Göklerde ve yerlerde olanların ve tüm müminlerin imanları fazla ve noksan olmaz. Hepsi iman ve tevhitte beraberdir. Lakin amelde birbirlerinden fazlaları vardır ki bu ziyade ve noksan değildir. Fazlalık ve noksanlık kabul eden ameldir. İman için artma ve eksilme kabul edilebilir değildir. Zira tasdik etmeye iman derler. Tasdik için artma ve eksilme olmaz. Onun için ki “iman artıcı ve eksilici olmaz” dediler. Yahut “mü’menün bih” [akaid/inanç esasları] yani iman edilmesi gereken şeyler artma, eksilme kabul etmez. O şeylerde tüm mükellefler aynı seviyededir. Ona nazarla imanda artma ve eksilme olmaz. Mesela her peygamberin Hak Teâlâ tarafından getirdiği hususlar ve hükümlere ümmetlerinin iman etmesi gerekir. Şu halde tüm mükellefler bu hususta aynı seviyededir ve imanlarında da artma-eksilme yoktur. Fakat “kuvvet ve zaaf bakımından farklılığı vardır.” dediler. Zira bazı müminler iman bakımından güçlü olur. Hatta “Bana o imanı ver yâ Rab ki ondan sonra küfür akla gelmesin.” anlamında devam ve sağlamlıkla dua Nebevî sözde ümmete öğretmek için gelmiştir. İslam, Hak Teâlâ’nın tüm emir ve hükümlerine teslim ve ona boyun eğmektir. O halde iman ile İslam arasında sözlük ve mana bakımından fark bulundu. Zira iman tasdiktir ki fakat kalbî bir hâldir. İslam teslimdir ki kalp ile ve kâh beden ile

de olur ve kâh hepsiyle olur. Ama biri birine lazım gelir ki vücudun batnı [iç kısmı] ve zâhiri [dış kısmı] gibidir ki iman iç tarafı ve İslam taşrası [dış tarafı] hükmündedir.²⁹⁸

İslam olduğu yerde iman ve iman olduğu yerde İslam bulunur. İman İslamsız ve İslam imansız olmaz. İman, İslam ve şeriat bunların tümüne din derler. Bu takrir Ehl-i sünnet ve'l-cemâat mezhebi üzeredir. Ama Mu'tezile derler ki; "İman ve de İslam farz olan işlere "kalb-i akd ve bend" yani itikat edip bedeniyle amel etmektir. Amel imandan cüzdür. Birbirinden ayrılmaz. Hatta bir kişi farzlara itikat ediyor olsa lakin bedeniyle amel eylemese onların katında böyle kimse mümin değildir ki amel bulunmadı. Ve amelsiz itikat eden kimseye kâfir de demezler. Zira itikat bâkidir. Ama cehennemde ebedî kalıcıdır, hiç çıkmaz." derler.

Bizim mezhebimiz ki Ehl-i sünnet mezhebidir. Farzları amel etmeksizin kabul eden kişi mümindir. Ebedi cehennemlik olmaz ki detaylı bir şekilde bahsedilmişti.

Hak Teâlâ'yı indirdiği kitabında nitelediği gibi tüm sıfatlarıyla hak marifetiyle biliriz. Lakin hakiki tam ibadetlerle Hak Teâlâ'nın kendisine layık ve yaraşır ibadeti eda etmeye hiç kimse kâdir olamaz.²⁹⁹ Lakin Hak Teâlâ'nın emrettiği şekilde ibadet etmeye gayret ederiz.

Fasıl:

Müminler marifet, yakîn, tevekkül, muhabbet ile mükellef olmada, Hâlık ve Râzik'imiz Teâlâ şânuhû'dan razı olmaya mükellef olmada, havf ve recâ [korcu ve ümit] ile mükellef olmada ve de bu bahsedilen hususlara iman etmekle mükellef olmada tümü beraberlerdir. Yani mükelleftir. Lakin iman dışındakilerle mükellef olmalarında farklılıklar vardır. Zira bu hususlar ümmetlerden nebîlerde ziyadedir. Peygamberlerde var olan marifet, yakîn, tevekkül ve rıza ile ümmetler mükellef

²⁹⁸ (هو سميكم المسلمين من قبل وفي هذا) ["O size hem daha önce hem de bu Kur'an'da "Müslümanlar" adını verdi." el-Hac 22/78] Yani Allah Teâlâ önceki kitaplarda ve Kur'an'da sizleri Müslümanlar diye isimlendirdi ki ümmet-i merhûme [Allah'ın rahmetine layık ümmet] olması yönüyle isminiz ve hakikatte adlandırılmanız da müslim olmuş olur ki dininiz de İslam olmakla dinin suret ve manasıyla var oldunuz." Ama geçmiş ümmetlerin müminlerine müslimîn denmedi. Böyle iken hakikat din ve İslam ile kâimlerdi ki tevhit ve şeriatın sûretidir.

²⁹⁹ (سبحانك ما عرفناك حق معرفتك) ["Allah'ım noksanlıklardan uzaksın. Seni marifetinle bilemedik." Layık üzere Zât-ı şerifini (لا تتفكروا في ذات الله) ["Allah'ın Zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz." nehyi ile insanların Allah'ın zâtı hakkında düşünmek yasaklanmıştır. Veya insan bu konuda netice elde edecek yeterlilikle değildir. (العجز عن درك الإدراك ادراك) [Allah'ın zatının mahiyetini anlaşılmayacağını anlamak, o hususta aczini kavramak O'nu anlamak demektir. O'nun zatının sırrını araştırmaya kalkışmak ise şirktir. Hz. Ebûbekir'e nispet edilen bir sözdür.]

değillerdir. Lakin o hususlara iman ile teklif olunmada peygamberler ile ümmetleri arasında fark yoktur.

Fasıl:

Hak Teâlâ kulları üzerine mütefazzıldır. Yani fazl ve kerem eder ve adildir. Kâh olur ki kulunun hak ettiğinden kat kat fazla ecir [karşılık] ve sevap verir ki fazl ve ihsan ile vasıflanmış olması sebebiyledir. Ve kâh olur ki kuluna azap edip cezalandırır bu ise adaleti sebebiyledir. Onun kerem ve inayeti olan ecir ve sevabın karşılığına layık ve denk amelin yerine getirilmesi kuldan mümkün olmadığı için kullara verdiği ecir ve sevap sadece Allah'ın fazlı ve ihsanıyladır.

(ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء)

[“Bu Allah'ın lutfudur, onu dilediğine verir.” el-Cuma 62/4] Ve eylediği azap adaletinin gereğidir. Nice kullarını azap ve cezayı hak etmişken fazl'ı sebebiyle affeder.

14. Husus:

Nebiler, ahyar ve ebrarın yani iyi kulların ve âlimlerin, sâlihlerin azaba müstehâk olanların büyük günahları olanlara şefaati kesin ve gerçektir. O büyük günah işleyenlerin cehenneme girmeden affedilmeleri için şefaati ederler. Ve o şefaati sebebiyle Hak Teâlâ onları cehennemden kurtarır. Ve cennet ehli olan kullar hakkında da şefaati eyleyip hak ettikleri dereceden yüksek mertebeli olan derecelere onları dereceleri yükselten Rabb-i Kerîm o şefaati sebebiyle nakleder. Zira bazı âlimler demişlerdir ki “Bir kimse bir başka kişiye dua eylemesi de şefaattir: “O dua ve niyaz; gerek o kişinin cehennem azabından kurtuluşu hakkında olsun ve gerekse hak ettiğinden fazla sevap verilmesi için olsun. Lakin Mu'tezile derler ki; “Ancak sevabın fazlaşması için şefaati olur, cehennemden kurtulabilmek için şefaati olmaz.” dediler.

15. Husus:

Kıyamet gününde kulların amellerini terazi ile Hak Teâlâ'nın tartması da haktır.

16. Husus:

Cennette Peygamberimiz (sav) cenablarının havzı [havuz] da haktır.

17. Husus:

Kıyamet gününde hasımlar arasında hasenât [iyilikler] ile kısas da haktır. Yani zalimin iyiliği mazluma verilir. Ve eğer iyiliği yok ise mazlumun günahları zalime yüklenir.

18. Husus:

Cennet ve cehennem hâlen yaratılmışlar ve mevcutlardır. Ve ebedi olarak fânî olmazlar. Cennet ve cehennem ehli de fani olmazlar. Ve onlar gibi cennette yaratılan huriler de yok olmazlar. Ve onlara ölüm de gelmez. Ve cennet ehlinin sevabı ve cehennem ehlinin cezası da gelip geçici değildir. Hidayete mazhar olan [doğru yola erişen] kullarına hidayet etmesi fazl'ı iledir. Ve dalâlete [yoldan çıkma] ve hizlana kapılmış kulları izlâli adalettir. İzlal ve hizlan demek, Hak Teâlâ'nın kullarını rızasına uygun işlere muvaffak eylememesidir. Bu da adalettir. Hizlan ehline ceza vermesi de adalettir. Zira mülkünde hükmüne uygun bir tasarruftur. Mümin kulun imanını şeytan zorla yok edip ortadan kaldırır.” demek caiz değildir. Belki “kul imanı terk eder, şeytan da ondan imanını alır” da diyeler.

19. Husus:

Kabirde münker ve nekirin gelip soru sorması da haktır. Ve de kabirde ölen kişinin haz ve acıyı hissedecek kadar hayatı Hak Teâlâ'nın yaratmasına da Ehl-i sünnet ve'l-cemâat ittifak eylediler. Lakin o mikdar hayatın yaratılması için ruh cesedine gelir mi yoksa gelmez mi ihtilaf eylediler. İmam-ı azam –Allah ondan razı olsun- “kabirde ruhun cesede yine getirilmesi haktır” dedi. Keyfiyeti [nasıl olacağı] hakkında sükût etmiştir. Ve de zağta yani kabrin sıkması ve kâfirlerin tamamına ve asi müminlerin bazılarına kabirde Hak Teâlâ'nın azap eylemesi haktır.

20. Husus:

Hak Teâlâ'nın sıfatlarının Farsça ile zikredilmesi caizdir. Lakin daha önceden müstakil sıfat olması caizliği değerlendirilen “yed” sıfatı ki;

(يد الله فوق ايديهم) [“Allah'ın eli onların elleri üzerindedir.” el-Fetih 48/10] kerimesinde müşâkele [bir lafzın aynı bağlamda farklı anlamlarda kullanılması] vardır ve müteşâbihattandır onun Farsça olan “dest” lafzı akla gelip ondan sıfat muradı olunması caiz görülmemiştir. Zira onun yerine kullanılan “dest” kelimesi başka manaları olan

kelimedir. O diğer manalar Cenâb-ı Bârî Teâlâ hakkında caiz olmaz. Ama “vech” lafzı öyle değildir. Onun yerine Farsça olan “rûy” kelimesinin Hak Teâlâ için kullanımını caiz gördüler. Mesela “bi-rûy-bi İzid Teâlâ” demek caizdir ki manası Hak Teâlâ’nın sıfatlarından Allah-u âlem [Allah daha iyi bilir ya] bir sıfat anlaşılır. Zira “li-vechillâhi Teâlâ” [Allah’ın yüzü İnsan suresi 9. ayet] demek “Allah’ın rızası” manasıyla bilinir ama “bi-dest-i Hüdâ” deyip aynı şekilde bir sıfat anlaşılması caiz görülmemiştir. Zira ilahi niteliklerde yetki sema’iyyi tevkifidir. Şer’i izine bağlıdır. Kıyas olunmaz.

21. Husus:

“Hak Teâlâ kullarına karîb [yakın] ve baîd [uzak] olur” demek caizdir. Lakin yakın ve uzak olmak kulların birbirine olan yakınlık ve uzaklığı, algılanabilen mesafe, durum ve şekil itibariyle değildir. Hak Teâlâ’nın yakın olması kullar örnekler arasında keramet ve izzete mazhar olanlar olup, uzak olması da alçaklık, hüsrân ve zillet ehli yani aşağı ve emsallerinden aşağı olması manasınadır. Mesela Hak Teâlâ’ya itaat edip emrine uyan kul Rabbine yakındır. Ve isyan ederek, yasaklarından kaçınma kaygısında olmayan kul Hak Teâlâ’dan uzaktır. Kurb ve bu’d [Allah’a yakın olma ve uzak olma] bu manada ikbâl [önde olmak] ve tehhür [geride kalmak] da yine kulun sıfatıdır. Bârî Teâlâ’ya nispet olunması anlaşılması içindir ki akla uygun olanı mahsusa kıyas yoluyla farklı anlamda kullanılmıştır. Ve muhakkak Hak Teâlâ kendine uzak olan kuluna da şah damarından daha yakındır.

(ونحن أقرب إليه من حبل الوريد)

[“Biz ona şah damarından daha yakınız.” el-Kâf 50/16]

Hakikat:

Bu yakınlıktaki inanılması gereken bilginin edinilmesi, kulların gayretlerinin karşılığı olan müşahedeye [Yaratana yaratılmış olanlarda görme] bağlıdır ki hâlleri ebrâr tarikindedir. Onun için bazı akaid kitaplarında

(و نحن نعتقد ان الطريقة الجنيدية حق)

yer alır. Yani “Sûfî taifesinin efendisi Cüneyd-i Bağdâdî tarikası haktır diye itikat ederiz.” demektir.³⁰⁰

³⁰⁰ Zira o tarihin sülûk yol alışını sonuç veren müşahedeyi mücâhedeyi içeren ki kemâl ile anlaşılması mümkün olmayan emr-i hâl ile anlatmak o tarik ile mümkün olur.

22. Husus:

Hak Teâlâ'nın ebrar ve ahyar olan kullarının cennette Hak Teâlâ'ya komşu olması da Allah'ın huzurunda durmaları da "bilâ-keyf"tir [nasıl gerçekleşeceği bilinmeyen], keyfiyetten münezzehtir. Zira hâl sahibi olanlar dediler ki; " Ahirette Allah'ın güzellik sıfatıyla tecellisine şahit olmasında, gözün haz alması gibi diğer organlar da zevk alır." Kendileri cennette ve Hak Teâlâ yön ve mekândan münezzehtir. Böyle ahirete dair olan bir durumu kemâle erişmiş olmasıyla idrak etmek; dünyevî akılla ve vuku bulmasıyla bilinebilir. Gerçekleşmesinden sonra olacak işlerdendir.

Tamamlayıcı Not:

Kur'ân-ı Kerîm Resulü Ekrem hazretlerine nazil olan kelâm-ı kadîmdir [ezelî söz]. Mushaflarda yazılmıştır ki önceden açıklanmıştı. Kur'ân-ı azîm'de olan ayet-i kerîmeler, Allah'ın kelâmı olması bakımından değer ve büyüklük bakımından hepsi aynıdır. Lakin bazı ayetlerdeki üstünlük iki itibar iledir. Mesela Fatiha ve İhlas Sûreleri ve Âyetü'l-kürsî ki onlarda hem zikir hem de zikredilenin fazileti vardır. O halde onları Hak Teâlâ'nın büyük isimleri, azamet ve celâl sıfatları zikredilir. Bu faziletten başka onlarda Kur'ân-ı Kerîm'de olması yönüyle de fazileti vardır, bu nedenle birçok yönüyle faziletler bulunmuştur. Bazı ayetlerde yalnız fazilet zikri bulunur ki kelâm-ı kadîm [ezelî söz] ve furkân-ı hakîmdir [Hak ile batılı ayıran]. Lakin zikredilen fazilet belirlenmemiştir. Mesela kâfirlerin durumları veya şeytanın vasıfları bulunan ayetler gibi ki bahsedilenlerin faziletinden uzaktır. Ve Hak Teâlâ'nın isimleri ve sıfatları da yücelik, üstünlük ve şeref bakımından aynıdır, farklılık yoktur.

Önemli Husus:

Fıkh-ı Ekber'in bu bölümünde risâlet güneşinin sahibi saâdet burcu ümmî nebî Hâşimoğulları ve Muttalipoğulları'nın en bilgili âlimi -Allah ona, âline, ashabına, alt ve üst soyuna salât ve selâm etsin- cenâblarının şerefli anne-babaları ve ebeveyn-i nacideyni ifade edilip yazılmış ki: "Onlar küfür üzere vefat eylediler. Ve Ebû Talib de küfür üzere kaybedildi." Lakin onların bu hallerinde büyük âlimlerin niceleri iman ve kurtuluşlarının doğruluğunu araştırdılar.

Özellikle sonraki dönem âlimlerinden önde gelen muhaddis İmam Abdurrahmân Süyûtî –Allah rahmet etsin- kurtuluşları ve üstünlüklerine dair birçok kitap kaleme almış ve onun gibi diğer büyük âlimler de cem'u ve tasnif eylediler. Hatta

ölümünden sonra onların diriltilmeleri ve imanlarının gerçekleşmesi hakkında hadis-i şerif de gelmişken İmam Sehâvî ve İbn Hacer-i Mekkî gibi bazı çok bilgili âlimler: “O ikisinin kurtuluşu erdiği hususunda bizler hadisi ortaya çıkarmaya muhtaç olmadık.” dediler. Ve Ali el-Kârî gibi bazı zâhirîn³⁰¹ [nasları yorumlamadan ilk anlamıyla kabul edenler] de aykırı düşünceye uyan ve cevaplar verenler oldular.

(و تقلبك فى الساجدين) [“Secde edenler arasında dolaşmanı da Allah görüyor.” eş-Şuârâ 26/219]

(ولسوف يعطيك ربك فترضى) [“Rabbin sana mutlaka lütuflarda bulunacak, sen de memnun olacaksın.” ed-Duhâ 93/5] (إنما المشركون نجس) [Allah’a ortak koşanlar ancak bir pislikten ibarettir. et-Tevbe 9/28] (و المرء مع من احب) [“Kişi sevdiğiyle beraberdir.” Tirmizî, “Zühd”, 50] uyanık olanlara yol gösterici tembih olması bakımından açıktır.

Özellikle şerefli soylarına gölge düşürecek sözlerle dil uzatmak mübarek şahıs, nebilerin sultanına eza ve cefayı gerekli kılmakla,

(إن الذين يؤذون الله ورسوله لعنهم الله فى الدنيا والآخرة)

[“Allah’ı ve resulünü incitenleri Allah, dünyada ve âhirette lânetlemiştir...” el-Ahzâb 33/57] kerimesi hükmünce dünya ve ahirette lanetlenmiştir.³⁰² Lanet rahmetten kovmak ve uzaklaştırmaktır. *Şifâ-i Şerîf*’te Kâdî İyâz –Allah çokça rahmet eylesin- buyurur ki; “Muhterem anne-babasının kurtuluşlarının aksi yönde düşünceye uyan olmaktan daha kötü ve sıkıntılı Habîbullah cenablarına ezâ ve cefâ olmaz.”

Faydalı Not:

Mütercim-i Fakir [Müstakimzâde] –Allah hatalardan korusun- müjdeleyici ve korkutucu makam ile derim ki; “Bu kitabın bahsinde öğretim ve rivayetinde telkin edilen ve anlatılan budur ki bu hususun hakikatine ulaşmak gerekli akâid bilgisinden değildir. Bununla birlikte bu meselenin ortaya çıkmasında muttasıl ve senetli hadis şeklinde gelen yazılı bilgi (ماتا على الفترة) dir. Yani değerli anne-babaları ahirete göç ettikleri zaman fetret vaktiydi. Lakin onların anne-babalarının, dedelerinin özellikle

³⁰¹ Diğer âlimler: İbnü'l-Cezzâr [Ebü'l-Hasen İbnü'l-Cezzâr'ın Tahkîku âmâli'r-râcîn fi enne vâlideyi Muştafâ şallâllâhü 'aleyhi ve sellem bi-fazli'llâhi te'âlâ fi'd-dâreyni mine'n-nâcîn], İbn Munla, Zeynî Çelebî el-Fenârî [Risâle fi ebeveyi'n-nebî], Abdülahad Nûri [Te'dibü'l-mütemerredin]

³⁰² Muhammed Kirmânî “la'n [lanetleme] ile küffarın farkı yoktur” demiştir. Öyleyse küffar muamelesi hiss olunur. Allah'a sığınırız.

uydukları ve yerine getirdikleri eskiden beri din anlayışı ve Hz. İbrahim –aleyhi’t-teslîm-dir.

(و من يرغب عن ملة إبراهيم)

[“Kendine câhilce kötülük edenden başka kim İbrâhim’in inanç sistemini reddeder?” el-Bakara 2/130] Ve aralarına diğer peygamberler girmedi. Öyleyse onlar ehl-i fetretten [iki peygamber arasında kendilerine İslam’ın tebliği ulaşmayanlar] değillerdi. Zira Millet-i Halil yani Hz. İbrahim’in doğru olan dini zaaf ve kesintiye uğramadı. Cenâb-ı Rûhullah [Hz. İsa] İsrailoğulları’na gönderilen Yakup –O’na selam olsun- soyundandır. Öyleyse İsmail’in –O’na selam olsun- soyundan olan Mekke-Medine ehli, özellikle Nebî’nin –O’na selam olsun- ataları hakikatte fetret ehli olmazlar. Fetretle ilgileri onların zamanlarına rastlaması sebebiyledir. Eğer (ماتا على الكفر) [o ikisi küfür üzere öldüler] nüshası sözün gelişi gereği terkibi böyleydi ki (والدا رسول الله وابو) (طالب ماتوا) [Rasûlullah’ın anne-babası ve Ebû Talib öldüler] ola. İkisini (ماتا) ve birisini (مات) tabiriyle ayırmak da sözü edilen fetret rivayetini doğruladığımı açık ve besbelli bir delildir ki nüshada önceden beri değiştirilen bir nâsih bulunmuş ola. Kaldı ki şerefli ümmetin ışığı İmam [Ebû Hanîfe] yeniden dirilmeleri hakkında rivayet edilen hadis-i şerifi bu bağlamda reddetmeyip diğer eserlerinde bu konuya dair bir söz ifade etmedikleri de işaret eder ki aykırı görüş ortaya koyma maksadı olmayıp yeniden diriltirme ve kurtuluşa ermiş olmalarına inanmış ve her durumda inşallah yüce Allah’ın dilemesiyle kötü zandan uzaktır.” dediler.

Geçmiş dönem âlimlerine uyarak kıymetsiz mütercimim [Müstakimzâde] de bu babta bir iki sayfa başlı başına risâle şeklinde yazdığı notları vardır.³⁰³

Fasıla:

Hz. Hâtemü’n-Nebiiyin –O’na selam olsun- cenablarının üç oğulları Kasım, Tahir ve İbrahim’dir, başka yoktur. Dört kızları Fâtımâtü’z-Zehrâ, Rukiyye, Zeyneb ve Ümmü Gülsüm’dür. Onlardan başka yoktu. Sahih rivayet budur ki tamamı yedidir.

³⁰³ [Peygamberimizin anne-babasının makamı pek yüksektir] والدي طه مقام علي

[Ahirette ebedi cennetliklerdir.] في جنة الخلد ودار الثواب

[Onun iyiliklerinden bir damlası] فقطرة من فضلات له

[Elim azaptan kurtarır] في الجوف تنجي من أليم العقاب

[Nasıl olur da yakınlarını kurtarmaz?] كيف أرحام له قد غدت

[Cehennem onları nasıl taşırsın?] [Aclûnî’nin *Keşfü’l-hafâ*’da geçmektedir.]

Lâzime:

Eğer bir kimseye tevhit ilminin inceliklerinden zor anlaşılabilir bir husus olursa o kimseye o anda lazımdır ki; “Allah ve Resûlü katında kararlaştırmış olan doğruluk üzere itikat eyledim.” diye onu araştırmaya hemen başlayıp ehlinden çözmeye gayret ede. Talebi geciktirmek caiz değildir. Geciktirilmesinde özür beyan etse makbul olmaz. Hatta talebe ve gayrete kudreti varken durulması küfre sebep olur ki daha önceden de işaret olunmuştu.

23. Husus:

Rasûlullah'ın -sallallâhü aleyhi ve sellem- miracı şeriflerinin haberi haktır. Mekke-i Mükerreme'den Beytü'l-makdis'e kadar ve Beytü'l-makdis'ten de ilâmâşallah yani Hak Teâlâ'nın murâd-ı şerifi olan yere kadar vardığı haktır, meydana gelmiştir.

(سبحان الذي أسرى بعبده ليلا من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى)

[“Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir.” el-İsrâ 17/1] kerimesiyle sabit olması sebebiyle Beytü'l-makdis'e kadar vardıklarını inkâr etmek küfürdür. Ondan yukarı şerefli bedenleriyle gittiklerini inkâr eden kimse bid'at ehli olur. Zira o da birçok hadis ile sabittir.

24. Husus:

Kıyamet kopmadan önce Deccal'in çıkışı, Ye'cüc ve Me'cüc'ün ortaya çıkışı, güneşin batıdan doğması ve Hz. İsa'nın –O'na selam olsun- gökten inmesi ve diğer onların benzerleri ki hadis-i şerifler ve sahih haberlerle sabit olan alametlerin tamamı haktır. Hak Teâlâ istediği kulları dosdoğru yola hidayet eder. Şerefli âlimlere lazım olan

Hak Teâlâ'nın emirlerini ve yasaklarını beyan etmektir. Hak Teâlâ cümlemizin akıbetlerini hayr eyleye âmin. Bi'n-Nebiyi'l-Emîn ve âl'ihî'l-âminîn sallallâhü aleyhi ve aleyhim ecmaîn.

Hâtime:

Bahsedilen ve açıklanan itikâdî meseleler ki yetmiş üç fırkadan ashâb-ı kirâmın ve onlara tâbiilerin takip ettiği Nebevî –O’na selam olsun- yoldur. Çoğunu aynıyla açık ayetler, açıkça anlaşılan hadislerden ashâb-ı tahkik [araştırarak anlam çıkarırlar] ve nicesini de edille-i sâdikâdan [güvenilir delillerden] ve istinbat [naslardan hüküm çıkarma] ve ihtiyat erbabının tümü tertip ve seçkin fırka-i naciye olmak üzere belirlemiş ve uygun görmüşlerdir. Lakin onlardan bazı meseleler vardır ki özellikle yeni başlayan acemilerin saflıkla gerektiği gibi aslına ulaşmaları, her bilgiyi elde etmeleri mümkün olmamaktadır. Daha önceden işaret olunduğu üzere icmâlen iman ve tasdikten sonra Hakk’a erişmiş olan âlimlerin çoğunun ittifak ettikleri üzere güzel ahlak ile ahlaklanmak ve beğenilen hâllerini elde etmek her ne kadar gerçek sevgi sebebi olan insibağ [manevi boyanma] ve in’ikâs [hâl yansıması] yoluyla açığa çıkarsa da o meselelerin gerçek doğruluğuna ulaşmak ve kalben emin olma ve şüphesiz, kesin bilgiyi elde edebilmek tasavvuf ilmi tahsiline bağlıdır ki erbâbından cismânî ve rûhânî istiâza-i şuhût ve ashâbından sûrî [şeklî] ve manevi ahitler alma ve feyzlenme ahitleri yoluyla elde ederler ve gönüllerin dertlerine ilaç ve şifa bulurlar. Öyleyse âyet-i kerimede geçen ilâhî ledünnî ilim sadece Allah’ın lütfu ile yeteneği olanlara lütfedilmesi yönüyle bu yeteneğin öğrenilmesinde Rahmânî cezbenin görülmesi yahut

(وابتغوا إليه الوسيلة وجاهدوا في سبيله لعلكم تفلحون)

[“O’na yaklaşılmaya vesile arayın ve O’nun yolunda çaba harcayın ki kurtuluşa eresiniz.” el-Mâide 5/35] emr-i şerifi üzere Allah’a yönelten mürşidin eteğine sarılma ve onun rehberliğiyle mürîdin seyrüsülûkun zahmeti adetlerin sebebi olan ilmi-i bâtinî keşfi tedarikine muhtaçtır ki kurtuluş onların hakkında mevcuttur. Zira hadis-i kutsîde geldiği üzere ilm-i batînî Hak Teâlâ ile sevdikleri arasında bir sırdır ki onların kalplerinde ve ilâhî eşsiz bir emanettir ki gerekli olan ihlastır. Ahbab tabirinde de işaret vardır ki bu sevilenlerin yolu sülûkun esası temiz muhabbettir ki tasasız meyille beyan olunmuştur. Öyleyse tasavvufun tarifinde de demişlerdir ki; “zahirde şer’i edebler ile ameldir ki hükmü zahirden batına geçse ve batından da o hükmü geçerli bulunması gerekir ki hükmün aslı batından sızıntı ile zahirde izi görülmüş ola. Öyleyse o iki tür hüküm sebebiyle onlara riayet ehlinde semeresi olan kemâl-i suret ve sîret elde edilir. Niceleri de der ki; “Bedî’ ve Râfî’ Teâlâ’nın mârifetine zahmet veren nefis

terbiyeleriyle ruhun manevi yolculuk durumundan bahseden ilme tasavvuf denir ki ilm-i fenâ, ilm-i bekâ, ilm-i zühd ve uhrevî ilimler onun çeşitlerindedir.” Kaldı ki Hz. Musa ve Hz. Hızır –Onlara selam olsun- arasında geçen üç husus ki ayet-i kerimeler açıkça ifade etmektedir. Onlara kıyas ile ledün âlimlerinde görünüşe göre şeriate aykırı görünen durumlar eğer açıkça meydana gelirse dahi bir hikmet için oysa ki Hak Teâlâ ve şeytanların musallatına veyahut bir hususu diğerine başlangıç olma ihtimaliyle onu gizli tutup

(نحن نحكم بالظاهر)

[“Biz zâhire göre hükmederiz.” hükmünce yine karşı koymaksızın şeriatın hükmü şerifine uyarlar. Zira onları açığa vurma eğer Rabb-i Settâr dilemesi olsa hikmetini de peygamberler, Hulefâ-yi Râşidîn ve ashâb-ı güzîn de onu gizlemezlerdi. Ve Hz. Musa’ya tamamen keşf olunurdu. Her zahirin batını ve her lafzın bir belki birçok manası ve her suretin de bir sîreti olduğunu beyan için Hz. Hızır onu ancak üç maddede delillerle cevap veremez hale getirdi. Ve ancak Kur’ân-ı Kerîm’in de zahir manası gibi batınî manası da olduğu aşikârdır. Sahîh-i İmam Buhârî’de Ebû Hüreyre’den nakledilmiştir ki; “Peygamber- enâm [insanların peygamberi] –O’na salât ve selâm olsun- cenablarından ben iki cerâb yani dolu kap aldım, birini sizlere aşikâr eyledim eğer ikinci kabı açığa çıkarsam beni öldürürdünüz.” buyurmuştur. [Buhârî, “İlim”, 2] Anlatılmak istenen şey “zahir ilmi ve batın ilmidir.” dediler. Ve de Hz. İbn Abbas – Allah ondan razı olsun-

(يتنزل الأمر بينهما)

[“Allah’ın buyruğu bunlar arasında iner durur.” Talâk 65/12] kerimesinde buyurdu ki bu ayetin tefsirinden eğer bahsetsem bana eziyet eder ve beni tekfir ederdiniz.” Ve Hz. Murtazâ -kerremallahu vecheh- [Allah yüzünü ak etsin] de mübarek elini göğsüne vurarak “Ah bunda bir mikdar ilim vardır ki izhar edecek kimse bulamadım.” diye buyurduğu *Kevâkib-i Zâhire*’de ve *Teşyid*’de de anlamı kesinleştirilmiştir.

Tenbîh:

Lakin bunlar ve daha önce de fenâ ve bekâ tabirini işitmekle yeni başlayan acemi saf sûfî zannetmesin ki varlıkların hakikati ve hükümlerinin arasında temyiz terk edilerek mevcudât [tüm varlıklar] sanki tek şeymiş gibi kabul edilmemelidir. Muhâlifât [aykırı görülen şeyler] de uygun olana dönüştürülüp fenâ sebebiyle Allah’ın

nehiy de emir gibi ahkâmda mütemeyyiz olmaya. Ve “Şeriata aykırı bazı işler gizli/kapalı olup şeriatin sınırları avamdan saf insanlar içindir.” diye düşünülmesin. Bu mezhep/düşünce tarzı kusurludur ki şeriat-ı şerifin duraksatılmasına ve latîf ibadetlerin ortadan kalkmasını kastedenlerin yoludur. Onlar İbâhiyye’dir. Zira fenâ ve bekânın dayanağı ihlâs, vahdâniyet [Allah’ın bir benzersiz olması] ve sıhhat-i ubûdiyettir [tam kulluk]. Ondan başka ibadetlerin düşürülmesinin de

(حتى يأتيك اليقين)

[“Kesin olan şey gelinceye kadar...” el-Hicr 15/99] hükmünce ibadetini temiz ederek yönelişleri birleştirip sâlikin kulluğunun hâlî olmaya şeklî zahmete katlanmanın ağırlığının bertaraf olmasıdır. Ve ondan da kastedilen netice nazar-ı şuhûdandan mâsivanın [Allah dışındaki şeylerin] yol olup ilâhi ilimde asıl olan gerçekleşmesi gibi kalmaktır. Ve bu da (الآن كما كان) [şu anda da öyledir demek olup "Bidayette Allah vardı, O’ndan önce başka bir şey yoktu.” Buhari, Megazi, 67, 74, Bed’ul-Halk 1, Tevhid 22; Tirmizi, Menakıb, 3946; Müsned, II, 431] sırrının şuhudûdur. Zira varlıkların hakikati sabittir. Hatta zuhur-u layiha [tasarının ortaya çıkması] (همه است) [Her şey O’dur.] şuhudîdir.

Hâcegân tarikatı [Nakşibendî tarikatı] kaddesellahü esrârahüm [Allah onların sırrını/ruhunu kutsal kılsın] gereği (همه ازوست) [Her şey O’ndandır.] der ki şer’î edeb budur.

(فبهذا امرنا وبذلك سرنا وان كنا الآن بمعزل عنهما)

Edeb talebinin şartıdır. Edebi olmayan Allah’a ulaşamamıştır. Hadiste de (ادبى ربي) [“Beni Rabbim terbiye etti.”] buyuruldu. Edep ilahî bir korumadır ki sırların korunabilmesi için en yakın sebeptir. Zira edep zâhirî muhafazaya katlanma derecesinde mûsile [müderrislikte ikinci yüksek derece] kapasitesi olmayan kişi manevî sırları da muhafaza ehli olamaz. Kutb-ı Kastallânî [Kestelî (ö. 901/1496) Hz. Enes’ten –Allah ondan razı olsun- rivayetini sağlamlaştırarak ve sahâbe destekleyerek der ki hadiste de gelmiştir; “İlim iki kısımdır: biri kalpte sabittir ki ilm-i nâfi’ [faydalı ilim] odur. Ve biri de ilm-i lisândır ki kulları üzerine Hak Teâlâ’nın delilidir. O kalbî ilimden bahseden şerefli âlimler tasavvufta tarif olunduğu üzere İmam Ali Murtaza neslinden on iki imamın beşincisi İmam Ca’fer es-Sâdık (ö. 148/765) annesinin dedesi olan Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk’ten (ö. 107/725 [?]) tarîka-i hafiyeyi

[gizli zikir yapan tarikat]almıştır. Ve babası İmam Muhammed el-Bâkır’dan da silsile-i zehebi [altın silsile/zincir] ve tarîka-i cehriyyeyi [açıktan zikir yapan tarikat]almasıyla zahir ve batın ilimlerin toplandığı, feyz, suret ve mananın kaynağı olması ve oğlu İmam Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799) ve *Fıkh-ı Ekber* müellifi olan İmam Ebû Hanîfe diğerlerinin ondan alması ve telkini gibi kendinden geçen âşıkları duyan rehber âşıkların sultanı Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]) ve benzerleri de ondan menevi feyz almışlardır. Ve tâbiînin en üstünlerinden Üveys-i Kâranî [Veysel Karanî] (ö. 37/657), İmam Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778 [?]), Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781 [?]), Zünnûn el-Mısrî ve sonraki dönem âlimlerinden Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî (ö. 561/1165-66), Mevlânâ Celâl-i Belhî [Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî] (ö. 672/1273), Hz. Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buhârî [Bahâeddin Nakşibend] (ö. 791/1389) ve diğer âlimleri vardır. Ve o ilm-i ledün-ü kalbî ki bahsedildiği üzere tahsili istidada [kabiliyet] bağlıdır. Hz. Cüneyd [Cüneyd-i Bağdâdî] (ö. 297/909) buyurur ki; “Her güzel davranışı tercih etmek ve kötü davranışı terk ve inkâr etmek tasavvuftur ki bu da bizim yolumuzdur. Kitap ve sünnet ile belirlenmiştir. Hadis-i şeriflere tabi olmaya bağlıdır. Şeyh Şiblî der ki; “Tasavvuf duyuları kontrol etmek ve ruhların bağlanmasıdır.” İmam-ı Kuşeyrî (ö. 465/1072) buyurur ki; “Bu yüce tâife evliyanın seçkinleridir. Peygamberlerden sonra tüm kulların en üstünüdür.” Ârif-i billâh [ilâhî hakikatlere ulaşarak Allah’ı bilen] ârif-i biahkâmî’llâh’tan [Allah’ı hükümleriyle bilen] üstündür. Hatta

(إنما يخشى الله من عباده العلماء) [“Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar.” el-Fâtır 35/28] kerimesinden ahkâm ulemâsının kast edilmesi caiz değildir. Zira “onların çoğu haşyet [Allah korkusu/kaygısı] sahibi değildir.” diye İmam Süyûtî *Tercümânü’l-Ğur’ân*’dan rivayetle kesin bir şekilde ifade etmiştir ve ulemâ-i melik-i Allâm’ın, ulemâ-i ahkâmdan üstün olmasını bu hadis-i şerifle delillendirip kaydetti. Ashâb- Kirâm’a hitaben gelmiştir ki; “Ebûbekir’in sizden önde, vakarlı ve üstün olması oruç, namaz ve diğer ibadetler ile değildir, belki göğsünde vâkır-ı vakkar olan hâfî [gizli] şey sebebiyledir. Ve Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) buyurur ki; “Zâhir âlimleri yeryüzü ve insanlığın ziyneti, fakat batın âlimleri melekler âlemi ve gökyüzünün ziynetidir.” Zâhir ehline mensup olanlar beyân-ı lisândır. Ama batın ehlinin erbabı apaçık gönüldür. Hatta İmam Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahyâ b. Emin (ö. 233/848) zor bir mesele ortaya çıktığında Şeyh Ma’rûf-

i Kerhî'den (ö. 200/815-16 [?]) yardım isterdi. Bununla birlikte onların sünnet ilminde Kerhî'den daha iyi oldukları bilinir. Onu destekleyen hadiste gelmiştir ki sevap ile günah soran kimseye;

(استفتت قلبك و ان افتاك المفتون)

[“Müftüler sana fetvâ verseler bile kalbine danış.” Ahmed b. Hanbel, Müsned, 1: 194] buyurmuşlardır. Yani müftüler ki ehl-i ruhsattır te'vîle [yorumlamaya] söz sahibidirler. Lakin “iman nuru ile aydınlatılmış olan kalp, fakihullâhtır [Allah'ın fıkıh âlimi] demektir.” dediler. Eğer ilm-i kalp hakiki fıkıh olmasa yaratılmışların Nebî'si zâhir ehlinin fetvasından sözü edilen soruyu red ve sarf edip kalp âlimlerini ahkâm müftülerine kadı yapmazdı. O halde kalp ilminin erbabı ve ahkâm ilmi sahipleri mahkûm oldular. Hz. Ömer-i Fârûk –Allah ondan razı olsun- vefat ettiğinde İbn Mes'ûd [Abdullah b. Mes'ûd] (ö. 32/652-53) “İlmin on bölükte dokuzu Hz. Ömer ile beraber gitti zannedirim.” buyurdu. Bazıları da dediler ki; “Bizde ashâb-ı kirâm elhamdülillâh allâm kesret [çokluk] üzere yok olmadılar.” İbn Mes'ûd buyurdu ki; “Sizin vadiniz olan ilim benim muradım değildir. Ben ilmullâhı murad ederim Zira ilim çokça rivayet değil belki ilim haşyettir [Allah korkusu]. İmam Hasan-ı Basrî'den insanların kimseden duymadıkları ince manalı sözler işittiklerinde “Bunları kimden aldın?” dediler. “Huzeyfe b. Yemân'dan (ö. 36/656)” dedi. Ona sordular: “Bu ilmi Peygamberimiz –O'na selam olsun- bana tahsis buyurdu. İnsanlar hayırdan sorarken ben şerden sorardım ki gaflete mübtelâ olmayım.” dedi. Onun için nifakın inceliklerini ve erbabını bilmek kendine mahsus kılındı ki Hulefâ-yi Râşidîn'e bildirilmemiştir. Her ilmin hıfzı [korunması/ezberlenmesi] ve neşri [yayınlanması] münafıklar, bid'at ehli ve müşrikler için de nasip olur ki zihnin kuvvetinin neticesi ve aklın keskinliğinin sonucudur. Lakin ilmullâh ki ilm-i iman, yakîn ve ilmi ledün-i batınîdir. Onun zuhûru [görünmesi], şuhûdu [şahit olunması] mukîn [tereddütsüz bilen] mümin olmaya bağlıdır. İlm-i hakikat âyâtullah'tır. Fasık ve fâcir [günahkâr] ve belki mübtedî [bid'at çıkarıcı] ve inkârcı için de nasip olmaz buyurur ki;

(لابنال عهدى الظالمين) [“Vaadim zalimleri kapsamaz.” el-Bakara 2/124] Ve hakikat ilminin şeriat ilmine göre durumu ilm-i meânî ve ilm-i beyânın ilm-i nahive göre durumu gibidir. Şeriat bilmemek nahiv bilmemek gibidir. Nahiv bilmeden meânin incelikleri ve beyânın incelikleri elde edilmez. Aynı şekilde şeriat-u şerifeyi bilmeyen

sûfi hakikatin sırlarından keyif alamaz. Zira hakikat şeriatın özü ve inceliğidir. Öyleyse tasavvuf ilminin, fıkıh ilminin nefisi [özü] olduğuna şüphe yoktur. Zira tasavvuf da tekâlif-i vâcibe ve mendûbe ve menâhiye-i mahrûme ve mekrûhedir. İmam Sübkî ve diğer âlimler itikadı vacib olan usûlü'd-dîn'den kabul ettiler. Hatta yukarıda bahsedildiği üzere niceleri; “Tarîka-i Cüneydiyye hak ve de itikat olunan hususlardandır.” demişlerdir ki Tarîka-i Muhammediyye olduğu bu ayet-i kerimede yer almıştır. (قل هذه سبيلي أَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي) [De ki: “İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar bilerek Allah’a çağırırız.” el-Yusuf 12/108] sadakallâhü'l-azîm.

Bu yazdıklarımın kastım sadece şudur ki (ولا يَغْتَبِ بَعْضُكُم بَعْضًا) [“Birbirinizin gıybetini yapmayın.” el-Hucurât 49/12] nehy-i şerîfi (و حسن الظن من العبادة) [Hüs-n-ü zan ibadettendir.” Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 407; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 81] eser-i latifi [hadis] hükmünce vakıa, gıybet ve sû-i zan etmekten sakınma ve değerlendirme şer’i şerife aykırı görünen sözlerini zahirine yüklemek ve çekince ile kendilerini Hak Teâlâ’nın mücadelesinden muhafaza edeler. Bu konularda oldukça çok söz var. Biz bunları incelemeyi ilgili değerli eserlere bırakalım. Bu kadar delil gösterilmesi de veliyyi la-kayd ve mürşid-i bi-yekîd seyyidü’t-tâifeteyn Hz. Şeyh Cüneyd’in kaddesellâhü esrârahû [Allah onun sırrını/ruhunu kutsal kılsın] kelâmında gelmiştir ki; “Bizim tarikimizi ve ilimlerinin inkâr eylemeyip ehl-i ikrardan olmak velîliktir.” diye buyurmuşlardır. Akıl alanının çevrelemediği sözleri ilm-i Hakk’a teslim ve kavrayamamayı itiraf ile gönül kıran ve dil uzatan olmaktan dili sakınmak ve gönül yapmak gerekir ki Hak Teâlâ buyurur;

(ولا تقف ما ليس لك به علم إن السمع والبصر والفؤاد كل أولئك كان عنه مسؤولاً)

[Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur. el-İsrâ 17/36] Zira bu kötü hal, Allah’a yakın velîler ve derinleşen evliyâ-i kirâma düşmanlığa olur ve o kişiler;

(من عادى ولياً فقد اذى نفسه بالحرب) [“Kim velî kuluma düşmanlık ederse bana savaş açmıştır.” Buhârî, “Rikâk”, 38] hadis-i şerifinin muhatabı olur. Hadis-i kutsinin manası; “Benim velîlerimden birine düşmanlık eden kimse benimle cenk eylemeye çıktı. Yani onu gayretullah elbette mahveder.” diye Hak Teâlâ kullarını sakındırır ve korkutur.

Öyleyse evliyanın hallerinin ikrar ve itiraf etmek hüsn-ü hâtîme [imanlı ölüm]sebebi olur dediler.

Sened:

Hz. İmam-ı Hümam'ın bu *Fıkıh-ı Ekber* nüshasını ve diğer teliflerinde silsile-i celile-i sened rivayetimiz menkıbelerin olduğu eserde de bahsedilmiştir. Ve Şeyh Muhammed Bâbilî Mısri'nin *Sebet-i Ma'ruf* unda da vardır. Bu da bilinir ki Hz. İmam-ı Âzam ilmiyatta tabî olduğumuz mezhebimiz olduğu gibi Ebû Mansûr Şeyh Muhammed Mâtürîdî (ö. 333/944) de itikadiyatta rehber tâbî olduğumuz yoldur. Kısacası böyle bilinmesi gerekir ki durumun açıklaması eserlerde vardır. Ve sûfilerin yolunda bi-vücûdun tezkiye yönü kıdvî Halvetî şeyh Seyyid Yahya eş-Şirvânî silsile-i âliyesinden irtiyaz ve tasfiye tarafı mürşitlerin büyüğü Hz. Bahaüddîn Şeyh Muhammed Nakşibend el-Buhârî altın silsile-i Sıddîkiye alınmıştır.

Allah onlardan ve onlara tâbî olanlardan razı olsun.

(ان فى ذلك لذكرى لمن كان له قلب او القى السمع و هو شهيد)

[“Şüphesiz bunda, akıllı olan yahut hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.” el-Kâf 50/37] Allah bize yeter, O ne güzel vekildir. Allah'tan başka ilah yoktur ve O'na tevekkül ettik. O arş-ı celilin rabbidir. Allah'ım Muhammed'e ve O'nun âline her bir harfî taşıyan güzel kalem salat eyle. Âlemlerin Rabb'ine hamd şükürler olsun.

İş bu eser Tıbbiye Mektebi Matbaası müdürü Arif Efendi Hazretleri tarafından herkes faydalansın diye ödünç verilmişti. Böyle büyük bir eserin basımına aracılık etmelerinden dolayı şerefli okuyucu hazretleri namına adı geçene teşekkürlerimi sunarız.

SONUÇ

Müstakimzâde, XII. (XVIII.) yüzyılda yaşamış önemli bir âlimdir. Onu belirli bir kalıba sıkıştırmak uygun değildir. Zira Müstakimzâde; biyografi âlimi, hattat, tarihçi, hadis âlimi, müfessir, şair, şeyh, edebiyatçı ve mütercim gibi daha nice sıfatlara sahip bir isimdir. Ömrünü ilim öğrenmeye ve öğretmeye adanmıştır. Geride hadsiz eser bırakan Müstakimzâde'nin eserlerinin tamamını incelemek pek mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla kelâmî görüşlerini bir araya getirme noktasında iddialı olmak pek mümkün değildir.

Çalışmamızda da ifade ettiğim üzere Müstakimzâde'nin yalnızca telif eserleri yoktur. Tercüme ettiği eserler, şerh ettiği eserler ve istinsah ettiği eserler de vardır. Müstakimzâde'nin Kâdiriyye, Şâzeliyye ve Halvetiyye tarikatlarından icazeti vardır. Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye koluna bağlıdır. Ancak onu bazı eserlerinde Mevlevîleri, Melâmîleri veya Halvetîleri savunurken okuyabiliriz. Dolayısıyla onu tarikatler üstü olarak niteleyebiliriz. Bazen İbnü'l-Arabî ile özdeşleşen vahdet-i vücûd felsefesini eserlerinde izah ettiğini görebiliriz. Yeri geldiğinde ise şeriaten uzaklaşan sûfileri “şer’i şerîf’e uymaya çağırır. Allah’ın diğer varlıklarla birleştiğini savunarak hulûl ve ittihatı kabul edenleri dalâletle suçlar. Ehl-i sünnet’i İslam ile özdeşleşmiş olarak gören devletin resmi din anlayışına yakın bir çizgidedir. Kur’ân ve sünnete uygun bir din anlayışını benimsemek gerektiğini her dâim vurgular.

Müstakimzâde'nin eserlerine yansıyan İslam anlayışında birçok âlimin etkisi vardır. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere Cüneyd-i Bağdâdî, İmam Mâtürîdî, İbnü'l-Arabî, Bahâeddin Nakşibend ve İmâm-ı Rabbânî gibi isimlerin sentezini Müstakimzâde’de görebiliriz. Haricilere, Mu’tezile’ye ve Mürcie’ye karşı eleştirilerini bazen mezhep ismi vererek bazen de onları Ehl-i bid’at olarak niteleyerek yaptığını görürüz. Her ne kadar söz konusu bu itikadî mezhepleri bid’at ehli olarak nitelese de Müstakimzâde'nin bazı eserlerinde (*Ahihnâme*, *Hazret-i Ali Divanı*) bid’at veya hurafe diyebileceğimiz hususlar da eserlerinde yer almaktadır.

Zâhir ulemâsına karşı tutum takınarak bâtın ulemâsını övmesi onun medrese âlimlerine cephe aldığı düşünürmemelidir. Âlimleri şeriatın taşıyıcıları olarak görür ve ulemaya söz söyletmez. Diğer taraftan da sûfiler için dinden çıkmış diyenleri uyarır. XII. (XVIII.) yüzyılda hala etkileri görülen Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışmasının

yansımaları Müstakimzâde'nin eserlerinde de görülür. Müstakimzâde her ne kadar mutedil yaklaşım sergilemeye çalışsa da onun konumlandığı yer tekkedir. Dolayısıyla sûfilerden, Sivâsîlerden yana bir duruş sergilediği söylenebilir.

Müstakimzâde'nin özellikle *Şerefü'l-akîde*'deki görüşleri Ebû Hanîfe'ye uygunluk göstermektedir. Ancak *Fikhü'l-ekber*'in bu şerhinde kâşife, hakikat ve tenbih gibi başlıklar altında tasavvufa atıflarda bulunmuştur. Bu ise okuyucuda Ebû Hanîfe'nin de sûfî meşrep bir âlim olduğu algısı oluşturabilir.

İtikadî olarak ciddi problemler olarak görülebilecek örneklerden bahsedilebilir. Bilgi kaynağı olarak keşif ve ilhamı da kabul etmesi insanlarda sınırları ve kaynağı belirli olmayan bir din algısına sebebiyet verebilir. Şeyh-mürîd ilişkisine dair teslimiyetçi bir takınılması yönündeki tavsiyeleri ise suistimallere açık bir İslam tasavvurudur. Tevessül, râbîta, istiâne, istimdat ve himmet gibi kavramları kullanarak ölmüş kişilerden yardım beklenebileceğini savunur.

Hz. Peygamber'in (a.s) aşırı yüceltilerek vasıflandığı eserlerin ise yanlış peygamber algısına yol açması mümkündür. Hz. Peygamber'i; (a.s) ölümsüz gören, her şeyin O'nun (s.a.v) nurundan yaratıldığını savunan, her şeyin O'nun (s.a.v) için yaratıldığını savunan bu tür temelsiz bilgilere Müstakimzâde'nin bazı eserlerinde rastlanmaktadır. Tasavvufî çevrelerde "hakikat-i Muhammediyye" veya "nûr-ı Muhammedî" gibi adlarla kabul gören bu düşünceler Hz. Muhammed'i (a.s) doğru anlama noktasında engel teşkil etmektedir.

Müstakimzâde'nin açıklama yaptığı konularla ilgili ayet ve hadisleri oldukça yerinde kullandığı söylenebilir. Ancak ayet ve hadis meallerine kaynak belirtmeden yer vermektedir. Onun eserlerini yazarken istifade ettiğini düşündüğümüz kaynakları sıralamak pek mümkün değildir. Çok sayıda kaynaktan edindiği bilgileri eserlerine kaydeden Müstakimzâde'nin bu yönü takdire şayandır.

Müstakimzâde, ebced hesabı ile tarih düşürme konusunda oldukça yeteneklidir. Eserlerinin adını ebced hesabı ile te'lif tarihine denk gelecek şekilde belirlediği görülmektedir. Ayrıca hakkında bilgi verdiği kişilerin doğum ve vefat tarihlerini de ebced hesabına uygun sözlerle belirtir. Müstakimzâde'nin hurûfî çıkarımlarda bulunması ise bâtinî bir yaklaşım olarak yorumlanabilir.

Müstakimzâde hakkında yapılan akademik çalışmalar; daha çok biyografik eserleri ve tasavvufî eserleri üzerinedir. Çok sayıda esere imza atarak XII. (XVIII.) yüzyılda bir yıldız gibi parlayan bu büyük âlim hakkında daha fazla akademik çalışma yapılmalıdır. Müstakimzâde'yi ve eserlerini konu edinen sempozyum ve programlar düzenlenmelidir. Ülkemizde Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye koluna mensup birçok cemaatin varlığı da dikkate alınarak Müstakimzâde ve Müceddidiyye hakkında kapsamlı çalışmalar yapılması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamdi. “İmâm-ı Rabbânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 194-199. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Algar, Hamdi. “Mektûbât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 11-12. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Arslan, Ahmet Turan. “Vasiyetnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 556-558. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Kolonizatör Türk Dervişleri*. İstanbul: Hamle Yayın Dağıtım, 1942.
- Bilgin, Emrah. *Devhatü'l-Meşâyih ve Zeyilleri*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Birgivi. *Birgivi Vasiyetnamesi*. Haz. Ahmet Ersin Yücel. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1992.
- Birgivi, İmam. *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*. Trc. Celal Yıldırım. İstanbul: Demir Kitabevi yayınları, 1981.
- Birgivi. *Risâle-i Birgivi*. 48-49
- Boğa, Yıldız. *Müstakimzâde'nin Vird-i Settâr Adlı Eseri Ve Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2018.
- Çavuşoğlu, Semiramis. “Kadıızâdeliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/100-102. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Çelebi, Kâtip. *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*. Trc. Orhan Şaik Gökyay-Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabakçı Yayınları, 2008.

- Demir, Abdullah. “İmam Birgivi Selefi mi yoksa Mâtürîdî mi?”. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi Sempozyumu Bildirileri* (Balıkesir, 19-21 Ekim 2018). Ed. Mehmet Bayyığıt- Mehmet Özkan- Ahmet Ali Çanakçı- Asem Hamdy Abdelghany. 2:286-315. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Demir, Abdullah. “Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (2016): 169-226.
- Demir, Halis. “Birgivi'nin ‘Risale-i Birgivi’ Adlı Eseri Üzerine İncelemeler”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2017): 229.
- Demirci, Kürşat. “Hulûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Mustafa. *Müstakîmzâde'nin Mektûbât-ı Muhammed Ma'sûm tercümesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
- Demirci, Mustafa. “Makûlât-ı Devriyye'de Müstakîmzâde Süleyman Sa'eddîn'in Mûsikî ve Semâa Dâir Görüşleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2 (2014): 171-190.
- Demirel, Harun Reşit. “Müstakimzade Süleyman Saadettin Efendi'nin Hücetü Hattî'l-Hasen isimli eserindeki hadislerin tahriri ve değerlendirilmesi”. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2003): 87-106.
- Demirel, Harun Reşit. “Müstakimzâde'nin “Bi Nukât Hadis-i Erbain” İsimli Risalesinde Yer Alan Hadislerin Tetkiki”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/2 (2008): 75-96.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. “Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı”. Erişim: 1 Mayıs 2017. <https://kurul.diyanet.gov.tr>.
- Ebû Hanîfe. “el-‘Âlim ve'l-müte'allim”. trc. Mustafa Öz. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

- Erdoğan, Mehmet. “Mesh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29:301-303. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm Tarih Ekoller Problemler*. 7. baskı Konya: Tekin Kitabevi, 2012.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.
- Işık, Kemal. *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Işık, Zekeriya. *Devlet ve Tarikat*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Işık, Zekeriya. *Şeyhler ve Şahlar*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2017.
- İncebilir, Uğur. *Fatihâ Sûresi Tefsiri Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*. İstanbul: Büyüyenay yayınları, 2016.
- İncebilir, Uğur. *Fıkh-ı Ekber Şerhi Şerefü'l-akâde*. İstanbul: Büyüyenay yayınları, 2018.
- İncebilir, Uğur. *Müstakîmzâde'nin Tuhfetü'l-Merâm isimli eserinin tahkîk ve tahlîli*. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2015.
- İssa, İman Muhammed. *Müstakim-zade Süleyman Sa'dü'd-din Efendi Mecelletü'n-Nişab: Kişi, eser, yer adlarının açıklanmalı dizini*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane Müzeler Müdürlüğü. “İBB Atatürk Kitaplığı”. Erişim: 17 Ağustos 2019. <https://http://aturkkitapligi.ibb.gov.tr>.
- Kâdi 'Abdülcebâr, Ebü'l-Hasan. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kara, Mustafa. *İbn Teymiye'ye Göre İbn Arabî*. 2. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

- Karagöz, İsmail. *Âyet ve Hadislerin Işığında Allah'ın İsim ve Sıfatları Esmâ-i Hüsnâ*. 3. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemi'l-mü'ellifin*. Dımeşk: 1957.
- Köprülü, Fuat. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Kunt, Metin. "XII. (XVIII.) Yüzyıl Ortasında Osmanlı Düzeni". *Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti*. ed. Sina Akşın. İstanbul: Cem Yayınevi, 1990.
- Lekesiz, M. Hulusi. *Osmanlı ilmi zihniyetinde değişme: Teşekkül-gelişme-çözülme: XV-XVII. Yüzyıllar*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1989.
- Macit, Nadim. *Tarihsel Değişimin Kelâmi Problemlere Etkisi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1995.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. trc. Bekir Toplaoğlu, 10. Baskı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Mustafa, Cezar. "Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı". *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, 20-21 Mart 1997). 43-49. İstanbul: Sanat Tarihi Derneği, 1998.
- Müstakimzâde. "Risâletü'l-Mantık". *Mantık Risâleleri*. ed. İbrahim Çapak, haz. İbrahim Çapak-Mesud Öğmen-Abdullah Demir. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Müstakimzâde. *Ahidnâme*. Haz. Mustafa Utku. İstanbul: Uludağ Yayınları, 2013.
- Müstakimzâde. *Devhatü'l-meşâyih Osmanlı Şeyhülislamlarının Biyografileri*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Müstakimzâde. *Evrâd-ı Kadiriyye*. trc. Selahattin Fettahoğlu. İstanbul: Buhara Yayınları, 2014.
- Müstakimzâde. *Hazret-i Ali Divanı*. Haz. Şakir Diclehan. İstanbul: Ana Yayınevi, 1981.
- Müstakimzâde. *Mecelletü'n-nisâb*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

- Müstakimzâde. *Şerh-i İbârât*. Haz. Ensar Karagöz, 1. Baskı. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Müstakimzâde. *Tuhfe-i Hattâtîn*. Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik yayınları, 2011.
- Müstakimzâde. *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Müstakimzâde. *Tuhfetü'l-merâm*. Esad Efendi, 3740:3. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi.
- Nâci, Muallim. *Esâmi*. İstanbul: Mahmutbey Matbaası, h.1308.
- Naimâ, Mustafa Efendi. *Nâimâ Tarihi*. Trc. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969.
- Nâimâ. *Târih-i Nâima*. VI:219-220
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 108-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Namlı, Ali. *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı Eserleri ve Tarikat Anlayışı*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “Sunuş”. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfîler*. XV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15-17. Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi (Makaleler-Araştırmalar)*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Ortaylı, İlber. *İstanbul'dan Sayfalar*. Ankara: İletişim Yayınları, 2000.
- Osmanzâde Hüseyin Vassâf. *Sefîne-i Evliya*. Haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi Yayınevi, 2006.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.
- Özkaya, Yücel. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

- Öztürk, Abdülvahap. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Eserleri*. İstanbul: Şamil Yayınları, 2007.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicilli Osmânî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şeker, Fatih M. *Osmanlı İslam Tasavvuru*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- Şimşek, Halil İbrahim. *Osmanlı'da Müceddidilik XII. (XVIII.) Yüzyıl*. Ankara: Sûf Yayınları, 2004.
- Şirin, Veli. *Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2002.
- Tek, Abdürrezzak. *Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in Risale-i Melamiye-i Bayramiye adlı eserinin metni ve tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Toprak, Süleyman. "Münker ve Nekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 14-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Tosun, Necdet. "Muhammed Ma'sûm Sirhindî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2: 310-311. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Tosyalıoğlu, Betül. *Emanet Risaleleri Ve Tasavvufta Emanet Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010.
- Uyanık, Osman. "Yusuf Has Hacib'in Gök Bilimine Katkıları" . *Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu Bildirileri (Romanya-Kösetence, 03-07 Eylül 2008)*. Ed. İrfan Ünver Nasrattınoğlu. 5-43. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Kurumu, 2009.
- Uzun, Mustafa. "Muhammed (Türk Edebiyatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 457-459. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1983.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ebû Hanîfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.
- Vural, Efkan. *Müstakim-zade Süleyman Sa’deddin hayatı, eserleri ve Risale-i Melamiye-i Bayramiye’si*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997
- Yıldırım, Enbiya. *Hüsn-i Hat ve Hadis*. 1. Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Yıldız, Zekeriya. *Müstakimzâde Sadeddin Süleyman b. Muhammed’in (1718-1782) Adâb-ı Ulul- Elbâb Adlı Risâlesi Bağlamında Tarikat Âdâbı ile İlgili Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2007.
- Yılmaz, Ahmet. “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 113-115. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Ahmet. “Türk Edebiyatında “Esmâ-i Nebeviyye-i Şerîfe”yi Tadât Geleneği ve Müstakimzâde’nin Mir’âtü’s-Safâ İsimli Risalesi”. *İstem Dergisi* 4 (2004): 159-172.
- Yılmaz, Ahmet. *Mecelletü’n-Nisâb Fihristi*. Konya: Sel-ÜN Vakfı Yayınları, 2000.
- Yılmaz, Ahmet. *Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin: Hayatı, Eserleri ve Mecelletü’n-Nisâb’i*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1991.
- Yılmaz, H. Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Yılmaz, Müslüm. “Müstakimzâde Süleymân Sa’deddin’in Meşâyihnâme-i İslâm Adlı Eseri ve Osmanlı Biyografi Yazıcılığı İçindeki Yeri”. *İslam Te’lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı Çalıştayı Bildirileri*. (İstanbul, 10-11 Kasım 2016). Ed. Hidâyet Aydar. 354-359. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Yılmaz, Yavuz. *Müstakimzâde’ye Göre Bazı manzumelerin Şerhi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Yücesoy, Hayrettin. “Mihne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yücer, Hür Mahmut. “Tarîkat Geleneğinde Salavât-ı Şerîfe ve Müstakimzâde’nin Şerh-i Evrâd-ı Kâdirî Adlı Eseri”. Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi. 15 (2005): 253-288.

EKLER

Ek 1. Müstakimzâde'nin İstanbul Fatih'teki Piri Mehmet Paşa Cami Kabristanı'ndaki Kabri

Ek.2. Şerefü'l-akīde'nin matbu nüsha kapağı

کتابخانه اقدام

عدد ۱۰

آثار اسلامدن

فکرین جری

مؤلفی

اسام اعظم ابوحنیفه رضی الله عنه

مترجمی

مرحوم مستقیم زاده

طابع و ناشری

اقدام غزته سی صاحب امتیاز و باش محرری

احمد جودت

معارف نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولمشدر

در سعادت — اقدام مطبعه سی

۱۳۱۴

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Ekrem GEDİKLİ
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi ve Yeri : Sivas / 1983
e-posta : ekremgedikli@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi	2015
Yüksek Lisans		

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2006-2015	PTT	Memur
2015-2019	M.E.B.	Öğretmen

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı KPDS () ÜDS () TOEFL () EILTS ()